

**MTA POLITIKAI TUDOMÁNYOK INTÉZETE
MŰHELYTANULMÁNYOK
3. SZÁM**

A. GERGELY ANDRÁS

Feltörekvés, munkanélküliség és rendszer-reklám

/Vázlatos társadalmi állapotrajz 1994-ből/

**MTA Politikai Tudományok Intézete
Etnoregionális Kutatóközpont
Budapest, 1996**

Working Papers sorozatunkat azzal a céllal adjuk ki, hogy segítsék az új tudományos eredmények vitáit és terjesztését. A publikáció a szerző véleményét tartalmazza, amelyért maga a szerző vállal felelősséget.

E tanulmány elkészüléséhez és megjelenéséhez az OTKA T 4582 és a T 018210 számú kutatási támogatás nyújtott segítséget.

Második, bővített kiadás, a
„Feltörekvés, reklám és szexualitás Magyarországon”
című kutatás rövid összefoglalója

© A. Gergely András, Budapest, 1996

Kiadni, másolni csak a szerző engedélyével és az MTA Politikai Tudományok Intézetének hozzájárulásával lehet.

Tárgyszavak: átmenet (politikai, gazdasági), politikai kultúra, munkanélküliség (tört., 13–20. szd.), régió (Kelet-Európa, Közép-Európa), mobilitás (társadalmi), struktúra-változás (társadalmi, gazdasági), elit (politikai, gazdasági, hatalmi), nemzetállam, szimbolikus politika (rendszer-imázs).

Politikatudományi műhelytanulmányok sorozat, ISSN 1416-8405 ; 3. sz.
ISBN 963 8300 50 7

OSZK Amicus 236981
<http://nektar.oszk.hu/en/manifestation/220452>

Kiadja
az MTA Politikai Tudományok Intézete
Budapest, 1996

Korválság és analóg hétköznapiság – előhang

Hangadó médiában, utcai poszteren, napilapok és reklámújságok címdalán vagy hirdetéseiben korszakos harsánysággal dúl, édes-keserű kampányba áll össze a rendszerváltás szimbolikus szféráját körülvevő kérészéletűség, a technokratizálódásnak és a korszellem elüzletiesedésének újabb időszakában eldurvuló fogyasztási-bevetési játszmázás, helyenként a kapcsolati kultúrákat is az intézményes és alternatív manipulációk hatják át, s jószerevével minden egy kicsit a politikai pornográfia irányába késztet. Holott amiként nincs pártfüggetlen hatású társadalmi szereplői viselkedésmód (minden alkalmas lehet a szimbolikus győzelem meghirdetésére), ugyanúgy igazából nincs szeplőtelen semlegesség sem a magaskultúrában, sem a politikai kultúrában, sem a társas- vagy partnerkapcsolatokban, csoportkultúrákban vagy társadalmi hovatartozásokban. Az elidegenedés és a súlyos totalitarizmusok évszázadában a politika misztifikálása részint közigény, részint közutálat tárgya lett, ellenoldalon azonban misztifikációja is oly mértékű immár, amilyen csak a „vállalkozás” tárgyává vált „modernizálódás” idején lehet lehetséges. A tömegmanipuláció egyebek közt az „új ember” mítoszt és a gazdasági-politikai-kulturális hatalmak kezéből kiragadott médiák egész eszköztárát bevetette a polgári társadalom középszerűsége ellen, arccal a változás felé, irányban a fölemelkedés reményképe felé. Az uralkodó köröknek mindenütt kezükbe kerültek a médiák, amelyek ontják magukból a szervezetekkel és hálózatokkal megvalósított szellemi-érzelmi indoktrináció hatását. A mindennapi élet a „nagy dolgok” nélküli változások korszakaiban jelentéktelen vagy marginális jelentőségű lett. Lett, mert lehetett, mert engedték, hogy legyen, s mert kontroll nélkül elfogadjuk, toleráljuk, megemésztiük, megtapsoljuk közben...

Érdemes itt utalni a Vance Packard-i „Feltörekvés, reklám és szexualitás Amerikában” tanulmányai óta keletkezett művekre, Christopher Lash „önimádat-társadalmára” például, vagy a Tom Wolfe riportázaiban megjelenő „kandírozott mandarinzselészinű áramvonalra”, amelyek a feltörekvő társadalmi csoportok érzékletes rajzát adják. Pop-sztárok, autós összekoccanási versenyek gép-berhelő buherátorai, tantik bandái és fél-felső-középosztályi álarisztokraták sznobjai engednek következtetni a mindennapi élet össztársadalmi meghaladásának igényére, de a talmi kivagyiságok, kultikus szcenáriók, népszerűségbe fagyott érdektelenségek markáns időszakára is.

E folyamatok elvileg kiépítenek egy „saját tudományt”, egyéni felfogást az emberek többségében: a mindennapi tudás mentális alakzatait. Ez a mentalitás azonban sokkal inkább a dolgok tárgyiasításában érdekelt, nem pedig filozofikus mélységeik népszerűsítésében, összehasonlító elemzésében, struktúrák megrajzolásában. A nem-filozofikus világ kialakulása a triviálisra, a praktikusban banálisra és a banálisan praktikusra ébreszt rá, kétfelé osztva a társadalmat filozofikus és nem-filozofikus egyedekre, akik számára épp a hétköznapiság jelzi a választóvonalat létfilozófia és trivialisitás között. A hétköznapiság a triviális ismétlődést, a mechanikusságot és a produkciót tekinti „biztosítéknak”, önmagára nem reflektál, önérdekei éppen eltérőek a modernitástól, az új idők szellemétől. De nemcsak eltérőek, hanem mintha ez is immár forgatókönyv alapján készülne, konstruálna, kívülről meghatározott tömegek életfelfogásává változna...

Korunk válságai nemcsak a tőzsdén, hanem az élet minden területén megjelennek, s többé-kevésbé kialakítják az innováció, az újdonság, az aspirációk, mozgások, remények és ábrándok igényét, esélyét realitását. A jelen emberi lehetőségeit el lehet fogadni olyannak, amilyenek... – de lehet ellenük lázadni is. A siker és a reklám viszonya például nemcsak tárgyiasult érték kérdése, hanem egy „meta-áru” és egy fogyasztói attitűd találkozásának terméke is – tipikusan a nem lázadó, hanem önmegadóan beletörődő. Ebben a találkozási lehetőségben ott van a mindenkori „szignál”, az üzenethordozó technika és maga a jelentés-

hordozó korszemlélet is. Minthogy az életélmény-pótlékként is szolgáló áruk egyben emocionális kíváncsalmakat is fölkeltenek, érdemes számolni avval, kinek szolgálatában állnak és mit közvetítenek.

Úgy gondolom, minálunk a prosperitás ma még csak szűk rétegre jellemző, és ennek sikeressége egyfajta főpróbája is a mindennapiságból kilépésnek. Jószerivel mindenki úgy tudja, (mert úgy tanulta, mert úgy mondják, mert „állítólag igaz...”), hogy a viszonyok „meghaladásának” a rend, a belátás, az elfogadás a technikája. Ám ez pusztá hatalmi manipuláció: az elismerésnek ilyen szemfényvesztő kikényszerítése jól mutatja, hogy a történelem nem a feltörekvők szolgálólánya, hanem a rendelkezőké. A kommersz termékek java részét előállító és meg is vásárló népesség persze egykönnyen átláthatná, hogy a prosperitás máza alatt jókora repedések és törések vannak – de ezt fölismerni nem lehet anélkül, hogy eltávolodna a fogyasztó a tárgytól függő fogyasztói viszonytól, helyzetétől és környezete börtönétől. Vagyis immár önmagától.

Korunk válsághelyezeteiben a társadalmi tér szétnyílása figyelhető meg. Növekszik a társadalmi mobilitás, élesednek az egzisztenciális különbségek, a specializálódás alapján új rétegződés kezdődik, a fehérgallérosok mellett a színesgallérosok tömege is fölemelkedésre épít. Ez persze a fogyasztási színvonallal is együtt változik. A fogyasztás presztízsjellege viszont már nem esik egybe a szabadidő növekedésével, sőt, épp ellenkezőleg: a nyugati középosztályt épp a szabadidő státusz-szimbólummá válása jellemzi, a magyar mobilitás pedig a munkaidő relatív növekedésével jár.

A rendszerváltás és az új technokrácia fölemelkedése a hétköznapiság szétáradásának is kezdeménye. A megkésett polgárosodás helyett ma középosztályosodás indult el, deklasszálnak értelmiségi csoportok, fölemelkednek „vállalkozói” rétegek, a korlátatlan individualizmus „szabálya” hódít. Hódító útjukra indultak az új mítoszok, amelyekben a hazugság és igazság, dicsfény és kisszerűség keveréke ígér jobb jövőt a szelid-rossz múlt után. A „modernizálódásban” a mellékes, a szélsőséges és az esetleges biztosra és fontosra, modernre és szuperre van átfestve. Ez a mágikus imperializmus a posztmodern világ legfőbb jegye minálunk: a reklám, a feltörekvés ígérete és a túlbujánzó szex egy képzett Új Európa születésének maszlagja. A hovátartozás helyett a hovákerülés lett a lényeg; morál, politika és művészetek, vallás és sport, nyilvánosság és kommunikativitás pedig alárendelődtek a hétköznapiságnak, a modernizációs vállalkozósdinak, az intézményesített elüzletiesedésnek..., olcsó áron, politikai biznisként. Mert a mindennapi életbe és mindennapi fogyasztásba szorult népességet a válság éveiben a legkönnyebb „megvenni”, elkábítani az egymás elleni (s nem egymásközi) versengés népszerűsítésével. A tömegmédiium immár betört hozzánk és sikerre jut – made in USA. A feltörekvés nagy reménye, a siker és gazdagodás új pályáinak megnyílása, a minden fogyasztásra orientáló célnak elébe siető reklám, a sikerpályák kivetkőztető és önfelajánlásra készítő mivolta pedig elvakít technokratát, bürokratát, eurokratát egyaránt, s aki csak gyakorlatiasan „átül” egy másik parlamenti padsorba, nem lesz kevésbé győzedelmes, mint a szexpiacón látványosan eredményes vállalkozó, miként a parlamenti megszólalások éppúgy harsányan tükrözik a hatalmi függésrendet, mint a „türelmi zónák” szereplőinek mozgáspályái... A fő kérdés immár nem az: „átírható-e” Vance Packard „Feltörekvés”-kötete (az ötvenes évek végi amerikai álom és álomgyártás intézményessége) a magyar kilencvenes évek szociális miliőjére, hanem hogy a szakmai forrásokból ismerhető tudások lehetővé tesznek-e mai, kortárs, érvényes társadalomleírási analógiákat, s amennyiben mégsem, helyette mit mondhatunk ki méltányos korkép formájában...?

Feltörekvés, munkanélküliség és rendszer-reklám

/Vázlatos társadalmi állapotrajz 1994-ből/

Társadalmi átalakulás, lokális és hatalmi politika, szociális válságkezelés és munkaerő-gazdálkodás, periferizálódás és túlélési stratégiák, társadalmi rétegváltozások, feltörekvő és lehanyatló rétegek sorsának drámai alakulása jellemzi a magyarországi rendszerátalakítás kezdeteit, a privatizációt és a mindezt (legalább részben) előidéző rendszerváltó kormány-politikát. Egymást előhívó, vitatnivaló kérdések, melyek a rendszerátalakítás folyamatában egyre izgatottabb elemzések tárgyává lettek. Érdekes módon a „reform”, az „átalakítás”, a totalitarizmus meghaladása, a válságmenedzselés és a strukturális munkanélküliség a kulcsszavai napjaink nemzetközi izgalmainak is. A tőke, a pénzpiac, a kereskedelem és a fogyasztás világméretű trenddé és egyetemes folyamattá válása, vele szemben pedig számos társadalmi réteg leszakadása, deklasszálódása ugyancsak világméretű interdependenciák előidézője lett. Mi hát a jövő, mi a teendő? Kezelhető-e a munkanélküliség, tudunk-e mit kezdeni vele? Függetleníthető-e mindez a nemzetközi politikától, piactól és válságtól...? Mi történik egy rendszerváltás veszteseinek, leszakadóinak, a kelet-európai átmenetek fő teherviselőinek hazai környezetében? Hogyan viseli el a magyar társadalom a feltörekvő új elitnek és kvázi-közép-osztályok, kisajátítók és üzletemberek sikerét, pártok és politikusok új kurzusát, s mit tesz a feltörekvők és a leszakadók érdekében a kormányzat? Lehet-e egy újabb, második, mindenesetre tartósabb védőhálót szőni azok „alá”, akik le- vagy kizuhannak a változások magasából, sodrásából? Létezik-e a társadalmi makrostruktúrát tudatosan alakítani kívánó politikai tevékenység, s miképpen hat ez a társadalomszerkezet módosulására? És hogyan válik ebből mellel az új hatalmi berendezkedés legitimálódási alapja, hogyan lesz reklám-tartalom maga a változás?

Ezek a bevezető kérdések törleszkednek ez alkalmi beszámoló elé, amely a társadalmi feltörekvés sikeres és vesztes rétegeinek, a piacivá váló társadalmi pozicionáltságnak problémáit, a társadalmi mozgásokat és az azokkal szembeni kormányzati munkát próbálja áttekinteni a rendszerváltás kezdeti éveiben. E nagyobb lélegzetű analízist érdemlő kérdéstömegnek azonban csupán részkérdései válaszolhatók meg az itt fölített kérdések ürügyén, jelesül is azért, mert éppen a társadalmi magatartások, a perspektívákkal való számolás, a társadalmi biztonságérzet megrendülése okozza azt a bizonytalanságot, amelyet a kormányzati politika sem tudott kellőképpen megválaszolni a kilencvenes évek elején, s amely továbbra sem lett megnyugtató a társadalom java része számára /lásd Bruszt – Simon 1992; Kéri 1991; Kopátsy 1993; Lengyel 1993; Szabó Ildikó 1993; Róbert – Sági 1992; Pataki 1993/.

Az ember sorsa, a huszadik századi kultúra-állapotok ugyan kevésbé kedveznek a történelmi gyökerek kutatásának és a távoli összefüggések fölismerésének, de a korunkat egyetemesen érintő válsághelyzet és a társadalmi köz-igényként jelentkező vállalkozás és privatizáció immár nemcsak a gazdaságpolitikai törekvéseket, hanem a közgondolkodást és a történelmi érdeklődést is áthatja, életre segítve azokat a mentalitásokat, amelyek a hagyományok tiszteletét, megértését és megőrzését is föladják, cserébe azért, hogy a rendszerváltozás elsődleges ígéretét: az ember tulajdonosi pozícióba kerülésének lehetőségét elnyerjék.

Soha nem volt még Európában – sőt a világon sem – olyan nemzet, amelynek fejlődése öntörvényű lett volna, vagyis ténylegesen független a többiekétől. Nemzeti önképünket mégis úgy formálja az Antall-kormány, mintha „fözlárkózási” törekvéseink esélyekkel kecsegtetnének, s mintha ennek épp az „össz-nemzeti” összefogás lehetne legfőbb eszköze. Eközben a nemzeti önkép megrendülését már mindenki fölismeri, a nemzeti restaurációt már a népesség

nagyobb hányada elutasítja, a pártpluralizmus hátrányaiból és álságaiból már a társadalom javának elege van.

A nemzetcentrikus hagyomány aligha tud – eddig sem tudott – igazodni az európai fejlődési normákhoz, legalábbis az újkor kezdete óta nem. Ugyanakkor pedig azt látjuk a magyar történetben, hogy a hatalmi elitek értékrendje, értéktételezése mindig belejátszott a hatalomra jutó politikusok és érdekképviselők működési gyakorlatába. Az új értékrenden, a restauratív nemzetideológián, a két világháború közti társadalom-ideál megvalósításának politikai programján belül újra divatba jött nálunk a pénzvilág embertelen közhelye, a „hát igen, vannak, akiknek rosszabbul fog menni ezután...” gögös szlogenje. S kezd divatba jönni az a szemlélet is, hogy akinek ez a fejlődés nem tetszik, annak kívül tágasabb, vagy pedig nézzen át Romániára, a szovjetekre, vagy a forradalmas lengyelekre, s legyen elégedett. A legvidámabb barakk szelleme tovább él – modernizációs köntösben.

Magyarországon a legsivárabb „amerikanizálódás” kezdődött el, kétszáz évvel elmaradt *vadkeleti gyarmatosítás*. S ez olyan hétköznapi tényekben látszik, amelyek a társadalmi egyedek eltárgyasulásának, önelvesztésének folyamatát eredményezik. Ennél még súlyosabb a helyzet a demokratikus politikai manipuláció terén, amely képes (vagy képessé lehet) a „dolgok” rabságába esett személyiséget alárendeltségben és kiszolgáltatottságban – vagy egyszerűen csak kézben – tartani, és képes a feltörekvő lázával, a reklám, fogyasztás, hedonisztikus élménypótlás és a szexualitás ártatlan imperializmusával meghódítani.

A legdurvábban arról van szó, hogy itt a feltörekvő, Európa szintjéhez fölzárkózni igyekvő Magyarország várható időn belül eljut ahhoz a személyiség-megsemmisítő korszakhoz, amelyről a francia „új regény”, a német/svájci/svéd filmművészet és az amerikai szociológia oly megdöbbentő részletességgel és árnyalt válságképek fölmutatásával szólt a hatvanas-hetvenes évtizedekben (esetenként már a harmincas vagy ötvenes években is). Még vulgárisabban kifejezve: a magyar társadalom évszázados történeti sikertelensége most látványos robbanáshoz vezetett, a régi politikai rendszer szétomlása, a piaci remények ígérete és a sietős (második) modernizálódás pedig olyan *értékrendi hiátust* hagyott maga után, amelynek gépezete a közszolgáltatások szintjén ocsmány képregény-tengerrel, bermuda-gatyával, szex-dömpinggel és giccs-vállalkozóssal árasztja el az értékválsággal küzdő, elszegényedéstől rettegő embereket. Mindez kiterjed a közviselkedésre, a közérdeklődésre, a kultúra-igényre, a jövőképekre és az életmód számos minőségi elemére is. Ez az olcsó kommercializálódás, a mindennapi élet elüzletiesedése és az örökölt kultúra minimalizálódása pedig olyan jelenségek, amelyek a nyugati polgári társadalmakat a hatvanas években kólintották fejbe félelmes erővel. De már a nyugati önelemzésekben is kiderült, hogy ezek a jelenségek úgy lelassították a „szociális haladás” nyugati tempóját, hogy depresszióssá váltak azok a társadalmak, amelyekre mintegy negyedszázada már úgy nézünk, mint az eszményi világrendek megvalósulására... – válságévek pedig ugyancsak most kezdődtek/kezdődnek igazán.

A mai fejlődés-képletek, a „posztmodern ember” új eszménye, a médiák uralma immáron egy bőszen és kíméletlenül technokratikus uralom sikeréről szólnak. Társadalomfejlődési irányunkat és perspektíváinkat keresve épp ezért lenne fontos egy szétzilálódott politikai rendszer romjain (a „rend” és a „haladás” ígéreteiben még egészségesen kételkedve) elmerengeni azon, miről is szólnak a posztmodern értékek, milyen önálló értékrendre és szintézisre van esélyünk, milyenfajta regenerálódás elé nézünk, s mik azok a jelenségek, amelyek rosszul betájtolt irány figyelmeztető jelei máris.

Képtelenség lenne itt mindama kérdéskörök szemléljét adni, amelyeknek a technokratizálódás és elolcsósodás csupán kísérő jelensége. De amikor a hétköznapiság vagy a haladás, az innovációk vagy a piacosított szabadság képleteiről beszélek, minden olvasó megtalálja a maga jól ismert példáit, akár az irodalmi, társadalmi és piaci viszonyok kritikáját, akár azt a másságot, amit egy új társadalom kialakításának korszakában mindenki áhítani szokott. Meg-

találja persze ezek ellenkezőjét is – s az utóbbi időben a hétköznapi beszélgetésekben már ez a főtéma...: gazdagodás kontra munkanélküliség, új középosztály és vagyonos osztály kiemelése/pártolása, társadalmi átrétegződés, piaci nekilódulás, migrációs folyamatok optimalizálása, szociális védőháló kialakítása, a még lehetséges szolidaritás megerősítése, stb.

A demokratikus-technokratikus új hatalom mindenütt a világon, így nálunk is a tömegmanipuláció ideológiai előnyeivel jut uralmi magabiztossághoz. Ez nem baj, ez a dolga, vagy legalábbis a működési feltételeinek egyike. S eszközeiben azt ismétli, importálja, plántálja el, amit „odakint” sikerrel arattak. Elfogadtatja például a társadalommal azt az oksági elvű, sőt pragmatikusan cél-oksági fejlődéstudatot, amely szerint a „modern ember” a *szabadabb* személyiség, aki a vállalkozási biztonság, sőt az emberiség fejlődésének minden korábbinál *civilizáltabb* korszakában él, s minél elegánsabb javakat *birtokol*, annál magasabb szinten tudja megvalósítani vágyait. Az „új ember” mítosza a társadalmi-politikai-gazdasági hatalmak kezében a médiák manipulálásához, a szervezetekkel és hálózatokkal fenntartott mind nagyobb indoktrinációhoz vezet. Ezt átlátni nem egyszerű, s a fogyasztói javak (ma még – vagy már megint – szűkös) kényelmét ezért minden hétköznapi ember jó okkal tartja többre, mint a hosszabb távú gyarapodás esélyét. A csoport-szintű feltörekvést azonban jó eséllyel akadályozhatja az „össztársadalmi” mértékű nemzetépítés, ami ismét lehet uralkodói érdek, csak nem oly egyértelmű, és nem oly tisztán jövőcentrikus, mint a pártállami berendezkedés korai, „megváltás”-centrikus időszakában volt. A jövő, a *jobb jövő ígérete* ma éppoly sokszor elhangzik, mint a szocializmus hajnalán.

A molekulárisra váló „társadalmi ember” ugyanakkor kezd nálunk is ellehetetlenülni. Az államasulás, a monopolizálódott döntésgyakorlat egy részét még a „múlt rendszerből” hoztuk magunkkal, mély strukturális válságba került mind a közösségi, mind pedig az egyedi emberi regenerálódás, pszichés összetartozástudat, szolidaritás lehetősége is. Pedig elmerülni „a helyzetben”, beletörődni a „lesz, ahogy lesz” közérzetébe – ez új elidegenedés igénye és tévedése volt mindenütt a világon.

A gazdasági megújulásra hajlók és a társadalomszerkezeti reformot kívánók nem ma kezdték el céljaik megfogalmazását. Egyébiránt körükben is jelentős véleménykülönbségek voltak már kezdetben, a hetvenes évek közepe-tájától, s még inkább azóta, hogy az új „farkasok” és a fiatal „hiénák” korszaka elérkezett, s a gazdasági szabadságjogok követelése mellett nagyra nőtt a politikai kiábrándultak száma is. Följük magasodott azonban az „új undokak”, a kíméletlen és gátlástalan gazdagodók korántsem szűkülő köre, akik nemcsak az adórendszer vagy a tulajdoni rend reformját tudják kihasználni, hanem az államgépezet átfarmálásában is éppoly alapvető érdekeiket fedezték föl. A „védővám-pártiak”, a merkantilisták és a szabadkereskedelem-hívők szabják ma már a feltételeket, nemcsak a bankok, a tankok, a pornó-kazetták és a szex-piac környékén, hanem a jogszabályok, a társadalmi reformtervek, a „felzárkózás” gazdasági programjai és a modern társadalom jelenségeit tanulmányozni próbáló tudományszervezés terén is.

Az így kialakult „Rendszerváltó Magyarország” már aligha választhat protekcionizmus és szabadkereskedelem között. A politikai reform kezdetei idején ideológiai apparátusokból gazdasági szervezetekbe és KFT-k vezérkarába átmentett, túlélő csinovnyikok – akár a szociáldemokráciásdi, akár a szakszervezetesdi, akár a vállalkozósdi a letelepedési helyük – a kilencvenes évek legelején még bőszítették a változó értékrendű társadalmat. Azóta a körükből és a máig ismeretlen társadalmi szférákból a vállalkozók óriási, mintegy kilencszáz ezres tömege kúszott elő, és sikereik, kudarcaik ma már nemhogy könnyítik, hanem elmélyítik inkább a generális válságot. Ehhez csupán asszisztálni képesek a középosztályok, amelyek kényszeredetten és szolgaián kell berendezzék jövőjüket. Ugyanis szó sincs arról, hogy az „egész” polgárság reformpárti és vállalkozáspárti lenne minálunk. Sokaknak fűződik elemi érdeke az „ancien régime” fennmaradásához vagy újraéledéséhez is. Ugyanakkor az Antall-kormány a

legtöbb hivatkozásában ismét (elődeihez híven) arról szól, hogy a „fejlődés”, a „sietős haladás” társadalmi érdek, a *nemzet érdeke*, s ha nem akarja saját népe elszegényedését, akkor minden tisztességes vezetőnek és állampolgárnak is erre az össznemzeti jövőalakításra kell bízni a politikai ügyintézőknek.

A mindennapi életben, a „nagy dolgok” nélküli átalakulás korszakában és folyamatában jelentéktelenek azok a jelek, amelyek dinamikus változások idején kiemelkedő fontosságúak lehetnek. Az „össztársadalmi” vagy politikai szintű változásokban a mindennapok jelei csöppet sem látszanak fontosnak. Nem úgy az egyéni élet/ek/ben. A mindennapi élet univerzuma, a tárgyak és gondolatok funkciója vagy a megszerzett tudás szintje és a társadalmi kapcsolatok hálójának a lét kontinuitását is meghatározza. A mindennapiság vámszedője, a kereskedelmi reklám és a piaci siker „metanyelve” a fogyasztás új katedrálisában az elérhető és elérhetetlen valóság tökéletességét sugallja minden hirdetésben – vagyis azt, hogy „gazdagodj, magyar!”. Még kihívóbban az 1994 januárjában utcákra került gigantposzterekről vöröslök ránk a kihívás: „Fektesse be!” (vagy le... – az írott plakátbetű nyíltan félreolvasható, s a csábos hölgy csücsörítése is nem éppen köznapiság elbájolódtatást sugall). A fektess le olcsósága, a fektess be reménykeltő volta nemcsak rímpár, hanem közeli rokonok – jóllehet mindkettő csak alkalmi élményt és teljesebbé szuggereál. De teszi ezt látványosan, hangosan, korszakosan.

Tapasztalatom szerint ma a társadalmi siker valami *új korszak alkonyát szimbolizálja*, mondhatnám valami optimista szimbolizmus veszi körül. S e mindennapokból ciklusok ívelnek elő a lottó-húzások, a forintleértékelések, a valutaárindexek, a kaszinó-megnyitások, a legújabb autómárkák és négy- meg ötszámjegyű cipőárak ciklusai, illetve köztük további végtelennek tűnő társadalmi időtartamú eseménysorok erednek, mint amilyenek a kárpótlás, a privatizáció, a párt-botrányok, a miniszter-leváltások, a munkanélküli létszámnövekedés, a menekült- és hajléktalan-segélyezés „kis-ciklusai”. A hétköznapiság útja igazából persze nem hétköznapi: nagy dolgok is történhetnek kis helyen, de kisstílusú vágymegvalósításból is kinőhetnek nagy korszakok, hosszantartó hatások. Az eltárgyasuló lét minőségi jegyei viszont arra a trivialitásra ébreszthetnek, hogy egy nem-filozofikus világ ilyen kialakulása a modernitás racionalitása ellen hat. A hétköznapi élet mint nem-filozofikus lét – tehát mint valódi világ – szembekerül a filozofikussal. A „hétköznapi” a trivialitást, az ismétlődést, a mechanikusságot és a produkciót (mint végeredményt) tekinti vezéreszméjének. A modernitás szelleme, s posztmodern változata még inkább eredendően ennek épp a fordítottja.

A prosperitás máza alatt nálunk a megbénuló társadalmi közérzet, a jelenpróbáló vállalkozási válságjelei találhatók. A nagy változások közepette látványosan kinyílt (vagy nyitottá vált) társadalomszerkezet eddig csupán arra teremtett módot, hogy a társadalmi különbségek még élesebbek és szembeszökőek lettek. Osztályidentitás nélkül átélhetőek, de annál vaskosabban kényszerítőek, térben beszűkülők, réteghatárokon merevebbek.

Azokban az országokban, amelyekből az itt honosítani próbált fogyasztási- és értékrendi minták származnak, ahol a tőkefelhalmozás korszakainak politikai és gazdasági elitjei (részben) megmaradtak, fokozatosan állami szintre emelkedtek olyan (piac- vagy áru-)gazdasági ideológiák és politikai konzervativizmusok, amelyek ugyan meghirdették az állam be nem avatkozásának vezérelvét, de ez az ő szótárukban csak azt jelentette, hogy az egyéni versenyben a főhatalom ne nagyon látványosan korlátozza őket. Hanem hárítsa a politikai berendezkedés egész terhére a társadalom nagyobb hányadára, biztosítsa az individuális szabadságjogok érvényesülését („tehesselek szolgálommá, szegénnyé, ha nem vagy kellőképpen gazdag!”), s ezt a liberális fejlődésteória nevezze el a hatalom „a nemzet, az államegész” ügyének. Minálunk mindez az áthárítással kezdődött, a főhatalom „felhőkakukvárba” vonulásával folytatódott, s befejeződött egy idejélmúlt szemléleti, politikai konzervativizmussal, vagyishát inkább restaurációval, amit az Antall-kormány emelt főideológiává, korszakos programmá.

Aligha túlzás ma azt állítani, hogy itt most a jövőre irányuló ideológia (vagy ígéret, ahogy tetszik) a jelenre irányuló kérdések legfőbb válasza lehet. Persze a nemzetcentrikus ideológiák mindig a fennálló rendet tekintették és hirdették a legfőbb eszménynek, s ezt „ideológiamentes” ténymegállapításnak nevezték el, vagyis „becsületes szónak”, amely, ellentétben áll a fennálló rend megváltoztatását célzó ellenzéki kritikával, amely tehát így már „nem magyar emberhez méltó”. A saját ideológia ilyenfajta gondolati átfestése, elleplezése tipikusan a „reálpolitika” mindenkori stratégiája és eszköztára, érvelési és kényszerítési gyakorlatának fő eleme.

A nemzetcentrikus ideológia abból indul ki, hogy a nemzetközi politikában minden nemzet könyörtelenül „csak saját érdekét” hajtja, nem tekint mások érdekeire, vagy kihasználnijátszani törekszik azokat. Ez persze mindenütt csupán a nemzetközpontú ideológiát szolgálja, s a legkevésbé sem azt, hogy a közös európai célokhoz, közös Új Európához ne csak megtévesztés-szinten alkalmazkodjon minden nemzet. Annál is inkább ez lenne célszerű, hiszen nyilvánvaló, hogy a nemzetek és nemzetgazdaságok közötti kölcsönös függőségi hálózat ma már meghatározóbb jegye kellene legyen a jövőképeknek, mint a liberálkonzervatív álarcú nacionalizmus.

Társadalomtörténeti gyökerek

A rendszerváltás reménye és a megvalósulás folyamata egy korszakos értékváltozással kecsegtetett. Értéknormák, értékrendek, értékállapotok módosulásával, stabilizálódásával, s más, „lehasznált” régiek „lecserélésével”. Mindezek között is legelső sorban a **tulajdonnal**, a privát haszonnal, az értékén mért munka eredményén, a totális állami kisajátítás helyetti személyes részesedésen, vagyis az értéktöbblet reményén alapuló változással kecsegtetett. Ezzel a rendszerváltó főideológia egy megfáradt, lerabolt társadalmat hívott ki a versenyszférában való csúcsteljesítményre. Feltörekvésre, sikerre, jobblétre csábított, cselekvő emberek kiteljesedésére, s némiképp a túlvállalásra, a hamari haszon megszerzésére is csábított. Túlzás azt állítani, hogy csapda volt az egész, de elítélhetetlen, aki így érzi. *Fektesz l(b)e...*, jól jársz...!

A munkamegosztás és a társadalmi csoportok feltörekvésének történeti tradíciói, a szabályozási zavarok és a kiütkeresések talán egyidősek a cselekvő ember kultúrtörténetével. A nemzetgazdasági és a regionális (vagy nemzeti) munkamegosztás fejlettségi szint-különbségei a gazdasági szereplők attitűdjét is jobbra meghatározzák, a társadalmi mozgásokat is behatárolják, alkalmilag kedvezve a válság vagy épp a reformok és a vállalkozás-párti állami beavatkozás irányzatainak. A hagyományok ismerete, a társadalmi mozgásokkal, rétegváltásokkal és mobilitással kapcsolatos attitűdök átlátása, illetve a történelem strukturális dimenziói mellett létező szokáshagyományok megértése kellene hogy tárgya legyen a tipikus kelet-európai rendszerváltás-felfogások és gazdálkodói magatartások megismerését, a társadalmi és politikai innováció lehetőségeit társadalmi közegben fölmérni szándékozó vizsgálódásoknak. Minthogy ezt a feladatot a tranzitológia, a politikatudomány, a szociálpszichológia és számos rokon diszciplína csak részben vállalja, véleményem szerint a politikai szociológiára, kritikai kultúrakutatásra vagy kulturális antropológiára marad a feladat, hogy a társadalmi konfliktusok, konszenzusok és aspirációk részleges körképét megpróbálja megrajzolni. Dolgozatomban ehhez szeretnék hozzájárulni néhány kérdéskör szemlélésével. Ezek közül is elsőként a társadalmi tevékenységek legfőbbikét jelentő **munka**, annak értéke és hiánya, vagyis a társadalmi szocializációnk jelen korszakát két pillérként megtámasztó jelenség kezelésének, értelmezésének vázlatos áttekintése lesz dolgozatom kiemelt tárgya, hogy majdan azt tágabb, a tulajdonhoz jutást, a lehetséges mobilitást és mindennek állami irányítását körvonalazzam /pontosabban mindeme társadalmi jelenségek szabadpiaci sorsra ítéltetését és a rendszerváltó kormányprogram szabta prioritások megvalósulását/ taglaljam.

A kelet-európai tájon a történelmi gyökerek még mélyebbre nyúlnak a munkához való viszony pokoli bugyraiba, mint az Nyugaton valaha is elképzelhető lett volna. A munka, a „dolgozás” víziója a mi régiókban szinte azonos volt a kényszerítő és büntető eszközök alkalmazásával, az intézményes rablással, a második és további jobbágyságok institucionalizált rendszerével. A „tétlenség”, a munkátlanság, a lógás szégyene mellett a munka mint dicsőség, mint Istennek tetsző cselekedet, mint a szakaszonkénti megpihenést indokoltta és jogossá tévő társas legitimitás létezik ugyanabban a fogalmi térben, amelyben a középkori dologházak, a jogilag legitimált és szankcionált rab(-szolga)-tevékenység is tudomásul vétetett. Még a huszadik században is büntető eszköz maradt a kényszermunka, „termelő eszközzé” váltak az üzemi fegyelmi rendszabályok, sőt kibontakozott a modern darabbér rendszere is, beillesztve a nemzetközi piaci és együttműködési trendekbe, stb., vagyis a folytonos termelés mint a serénység felmutatható és kikényszeríthető mércéje maradt meghatározó.

A politikai kiszolgáltatottság illetve a „gazdasági szükségsszerűségek” specifikusan regionális érdekháttérrel nélkül felszínes lenne a mai társadalmi produktivitást és az immár (európai szinten is) hozzátartozó munkanélküliséget értelmezni. Ugyanakkor persze ma a munkához jutás egy kisebbségi és időszakos problémából, marginális jelenségből egyetemes fogalommá és általános válságjellé lett. A hatvanas évek közepén a nyugat-európai országokban hatmillió munkanélküli volt, a nyolcvanas évek közepére 32 millió lett, s különösen a fiatalok váltak állástalanság-sújtottá; amellet a munkanélküliségben töltött idő átlaga is fölment 1968–88 között a néhány hetes időszakról több évre.

Mindezek miatt is szorongatóan nyilvánvaló, hogy a gazdasági és a kulturális érdekviszonyok túlfutó mélyen és főleg egyetemlegesen beavatkoznak az emberi vállalkozóképeség, a termelési kedv és az életvilág számos folyamatába, amire egyértelműen utal az is, hogy még az európai forradalmak és nagy társadalmi-politikai reformok is mindig (rejtett vagy harsány) munkaerőgazdálkodási és osztálykizsákmányolási célokkal működtek. Elsősorban a paraszt, időnként a feltörekvő-vállalkozó munkás/polgár lerablásának története tehát az egyik történelmi problematika, amely napjainkig lopózik mint a regionális történet egyik hosszú trendje, a „modern” államokat az „elmaradottaktól” ennyiben semmi sem különbözteti meg – hacsak az nem, hogy a modernnek az elmaradottak révén lettek sikeresek, lerablásukból épült gazdagságuk és nagyságuk.

A történelmi gyökerek elemzése alapján nyilvánvaló, hogy a munkanélküliséget Kelet-Európa már csak azért sem kerülheti el, mert mindig is létezett e tájon, illetve mert az valamennyi modern demokráciát egyaránt sújtja, s csak ott kerülhető el ideig-óráig, ahol nyílt diktatúrák teremtenek „rendet” a szabad áru piac és szabad társadalmi mozgás korlátozásával. *A megfélemlítés, a kiszolgáltatottság, vagy a paternalisztikus érdekszférák* működése tehát eleve olyan történelmi háttér, amely mindannyiszor fölsejlik, ahányszor csak az elosztási viszonyok, a részesültség és a társadalmi szereplők stratifikációjának változása szóba kerül e tájon.

A munkaerőgazdaság és a munkanélküliség kialakulása a foglalkozások, a társadalmi tagozódás és a munkaszervezetek aktuális modelljeinek kérdése. Az emberi társadalmak civilizáció-története egyidős a szabad és a nemszabad munkaerők piaci történetével – a munkaerő adás-vétele ezért rejtette magában ősidőktől fogva a bér munkás-jellegű tevékenység formáit. Tény, hogy a társas munka néhány formája (a kalács, a háztartási munka, a hobbi-tevékenység) nem tartoznak szorosan a munkanélküliség történetéhez, de a nem-foglalkoztatás /unemployed/ mint szociális helyzet-meghatározó csupán a modern polgári vagy kapitalista fejlődéstörténet kezdetei óta számít szabályozó eszköznek, egyúttal központi, hatalmi eszköztárba kívánczó szelektáló és értékelő, büntető és fegyelmező fegyvernek is azokkal szemben, akiknek a munkaerőszervezet optimalizált rendjében nem akadt aktuálisan semmiféle hely, tevékenység, mert forma szerint nem bér munkások, s viszonyuk a munkaerőgazdálkodás

intézményesült irányítóival nem tisztán jogilag definiált, hanem rejtett értékrendtől és érdekviszonyoktól is függő.

A társadalmi modernizáció egyik kulcsfogalmává lett gazdasági fejlődés a liberális kormányzatú országokban ezért az egyik legkeményebb elnyomó eszköz, ideológiai bunkó lett: az áruvá tett föld és munka (mintha eladásra alakították volna ki őket!) úgy illeszkedett a nyersanyagok és árucseretermékek piacába, mintha egyazon struktúra termékei volnának. Holott a munkaerők piacán a kínálat voltaképpen mindig hátrányban van a kereslettel szemben, s nem okvetlenül fejlesztően, hanem gyakorta válság-gerjesztőként hat rá. A bérvizonyok nemcsak lokálisak, így a munkaerő régóta már nem helyhez kötött eszköz, hanem mozgatható, sőt önmozgása is van, hovatovább még földrajzi, demográfiai, kulturális vagy egyéb társadalmi tényeknek is alávetett, ezért a munkaerő „egységesítése”, rendszerszerű kezelése, áru-jellegének változékony értéke, s így egész konzisztenciája lehetetlenül labilis marad. Az pedig igen erősen korszak- és hatalom-függő, hogy miként képes a munkaerővel bánni az őt „programozó” hatalom, s hogyan „hálálja” meg a társadalmi erők ilyenén lekötésének szabályozott voltát vagy konfliktusos alakulását.

A munka hatékonysága, a magánszektor változástépesége és a totális államhatalomnak alávetett gazdasági magatartás évszázadok óta a legbornirtabb uralmi bürokratizmusnak van kitéve e kelet-európai régióban, s egyúttal mindörökkön eszköze volt a profitra épülő kisajátítási rendszereknek, olykor kifejezetten a munkatáborokra épített gyorsított modernizációnak is. Tehát az **erőltetett modernizáció** mint politikai és „etikai” elnyomás sem napjaink sajátossága: a munka mint kényszer (ezúttal a premodern-kori előfordulások áttekintő elemzésétől itt eltekintve) a modern /XVII–XVIII. századi/ államban jött létre mint „objektívációs igény”, s egyúttal mint az alárendeltek politikán túli szocialitásának, adaptációs képeségének próbatétele. A társadalmi termelő értékét mérő „hatékonyság” eredetileg „jakobinus” hagyomány a 18. századi moralista filozófusok és liberális közgazdászok teóriáiban gyökerezik, akik bár kritikusan szemlélték koruk női- és gyermekmunkáját, bírálták a környezet deformálódását, a specializációt és az emberi test lerablásának kínzó gyakorlatát, mégis „megengedték”, áhították sikerét annak a munkamegosztásnak, amely értéktöbbletet termel. A huszadik századra, s különösen annak végére már az ember létének legfőbb értelme, legitimáló eszköze, kollektív reprezentálódásának célja és szerkezete, társas kapcsolatainak alapvető meghatározója, szocializációs sikereinek alapmértéke lett a munkavégzés.

A munkanélküliség tehát – felfogástörténetét tekintve – egyidős a hatékonyság fogalmával, egyidős a termelés és tulajdonlás kollektív uralmával, azzal a doktrínával, amely később több korszakban is a mindenkori hadigazdálkodás fegyvereként szolgált szimbolikus és tényleges népiirtásokban, de ennek ellenére a második világháború után, majd napjainkban is követőkre, hívőkre talál. A munkára készítés elmélete és a szerves társadalmi közösségek korlátozásának históriája azonban nemcsak a konzervatív-bürokratikus állampolitikai magatartás gyökereit rejt. Hanem a társadalmi termelést végző ember belső világának, testi és lelki egyensúlyának, ellenállás- és változástépeségének esélyét is. Ennek feledése és a kínálkozó alternatívák elvétése a történelemmel szemben elkövetett megbocsáthatatlan bűnök egyike maradt. (Engedtesse meg, hogy a hivatkozható szakirodalomra, Foucault-tól Elton Mayo-ig, Sullerot-tól Losonczy Ágnesig, Marxtól Gyekiczky Tamásig vagy Serge Moscovicitől Makó Csabáig itt csupán utaljak).

Tegyük is hozzá azonnal, hogy viszonzásként maguk a változás- és védekezés-képes társadalmi reakciók, szociális védekezési minták, társas kapcsolatok és tömeges aspirációk, olykor a nemzeti és más (pl. osztály, réteg, etnikai és közösségi) határokon is átnyúló mozgalmak is korlátozzák az államokat és a rendszereket – nevezzük őket akár rendszerellenes, akár új társadalmi (alternatív), akár népi mozgalmaknak. A maguk módján az ökológisták, a feministák vagy az antinukleárisok is ugyanazt a válságot, a „fejlődés végét” próbálják

elkerülni, amit a maguk eszközeivel a marxista, gépromboló vagy nemzeti felszabadító mozgalmak próbáltak elérni. A tőkés termelés és a világgazdaságivá vált termelési rendszerek mindegyre válságba szorulnak, s kiderült, hogy nincs szükségképpen progresszista „jó megoldás”, hanem csakis a kiegyezéssel jövőalakítás kecsegtet némi reménnyel, csak a visszafogott progresszió viselhető el, s egyedül a nemzetközi (határokfölötti) kooperációk vezetnek kölcsönös egyensúlyok kialakítására, kiegyezésekre. (Durkheim és Weber, Samir Amin, I. Wallerstein, Alain Touraine és az akcionalista szakirodalom, francia társadalom-antropológusok és angol gazdaságtörténészek széles köre, klasszikus és modern felfogások serege hivatkozható erre nézve is).

A fejlett gazdaságú tőkésországokban, a „jóléti” és „fogyasztói” gazdaságokban kétféle munkaerőre számít a piac: a drága munkaerőre, aki egyúttal komoly fizetőképes keresletet is biztosít a fogyasztási cikkek piacán, s az alulfizetett „négermunkásra”, akinek munkaereje és fogyasztása a nyomorúság határán van, s magát valódi kizsákmányolt proletárnak tekintheti. Az utóbbi körbe tartozik többnyire a válságok egyik strukturális-szervezeti aktora, a jöttment vendégmunkás, aki egyúttal a társadalmi integráció terén is hiányosan védett, s hátrányos helyzete miatt ő az, aki átszakítja a szociális védőhálót, túlterheli a munkahelyek befogadóképességét és megalkotja az új érdekvédelmi igények szervezeti rendszerét. (E tárgyban megintcsak tengernyi az utalható elemzések köre).

A növekvő szegénység világszerte nyomasztó válságjelenség – alighanem minden modern termelési kapcsolatháló és így a komplexitását mutató világgazdaság jelensége. A centrumok intenzív növekedését a perifériák lemaradása követi, a globális szabályozás pedig e kettő egyensúlyát már nem képes biztosítani. Ráadásul századunk vége felé az emberiségnek alig húsz százaléka emésztí-fogyasztja el a megtermelt javak nyolcvan százalékát, s a világméretű munkamegosztás miatt a fennmaradó hányad szükségletgazdálkodása éppoly szükségszerűvé válik, mint a perifériákra hárított ökológiai terhek, az egészségügyi vagy oktatási lemaradás, a túlnépesedés és más katasztrófák elviselése.

A jelenkori krízisek kihatásai miatt épp ezért a megoldások is aligha lehetnek nemzet-határon belüliek, autark szemléletűek. Ám különösen azért, mert a munkanélküliség határok fölötti problémává érett, mert migránsok milliói keresik munkaalkalmukat a világban, lesz különösen fontos a munka értékének és a munkafelfogásoknak európai történetét alapul venni. Régióink történetében a szükségletek, az értékek és az életmód-szabályozó momentumok között a kereső foglalkozás rangja is szerepelt, mint az egyik legfőbb személyiség-karakterizáló jegy, az **egyén szociális identitásának** gyökere. Az értékek, az igények, a társadalmi kapcsolatrend és az ismeretek mértéke egyúttal a munkamegosztásban elfoglalt helyet is megszabta, s a hivatás, a foglalkozási ág vagy a munkahely-munkaidő-szakképzés életútra szóló hatású volt – egészen a modern ipari struktúrák létrejöttéig. Érdekes megfigyelni, hogy az életminőségi meghatározói olyan értékrend-változás örvényébe kerültek, amelyben a hagyományos szerepeknek, társadalmi rangoknak, nemi és munkamegosztási funkcióknak nem maradtak meg létmeghatározó karakterei.

Munkafelfogás és munkátlanságtörténet

Ma az elhelyezkedés problémája a strukturális alulképzettséget és a „jövő mielőbbi förlélését” teszi célszerűvé. Sokáig tanulni, többszörös kvalifikációt szerezni – ez már egy másik út, a kiválasztottabbaké. A „személyiség árának” gyors növekedése, illetve az aktív életben elérhető célok megközelítése immár olyan mutációt eredményezett főleg a fiatalabb populációk esetében, amit egy foglalkoztatottsági szakadék átröplése vagy a nekifutás eleve reménytelensége tesz valódi választóvonalná a világ nagyobbik részében. Például a francia Nemzeti

Alkalmazási Hivatal felmérése szerint a mai fiatalok 70 százaléka nem mutat semmiféle ambíciót a szakmaválasztás iránt – vagyis látványosan elválik az út a munkaválasztást elérők és az azt elszenvedők előtt. A munkaerőpiac ilyenén képét fölvezetők /lásd Mossé 1985; Lepage 1980; Amin 1991, stb. írásait/ valamiféle munkaerőpolitikai marketinget sürgetnek, s vele a fejlesztő technológiák kontrollját, a célból, hogy a politikai döntések felelősségét megfogalmazzák és a fogyasztási szektor diszfunkcióit intézményesen korlátozzák.

E globális mértékű áttekintés és holisztikus gondolkodás azonban csak a huszadik század végi krízisek korában vált nélkülözhetetlenné. A középkor nagy, redisztribúciós birodalmai és a kis, autark gazdaságok a maguk időszakos harmóniájában vagy háborújában okkal hagyták figyelmen kívül a nem-önálló státusú bér munkást, mert az ugyanolyan egzisztenciájú volt, mint a többi alávetett, csak hogy az ő elsődleges jellemvonása nem a munkában betöltött vagy tulajdoni alapú (helyhez kötött) léthelyzet volt, hanem az alamizsnára, szociális gondoskodásra szoruló „Isten-kegyeltje” állapot, s mellette a rugalmas mozgásképeség is. A „munkátlan” mint létkörülmény azonban e korszaktól kezdve veszélyes, kezelésre érdemes volt, mert éppúgy szociális konfliktusok, devianciák hordozója lehetett, miként ma is.

A polgári és kapitalista korszak „terméke” volt a munka nélkül élők az a fajta, amely már társadalomellenesnek számított, nem lévén hasznos munkása a köznek: a dologtalanság morális megítélését az utilitarisztikus értékelv váltotta föl, s az „antiszocialitás” XIX. századi kezelése már egyenesen állami feladattá kellett váljon (v.ö. Bánfalvy 1989).

Meglátásom szerint itt, az állami beavatkozás és a monopolizált munkaerőirányítás új kori korszakában ered a mai kérdések és konfliktusok folyama: az önszervező erők kisajátítása vagy állami felügyelete, a piaci viszonyok multinacionálissá növesztése jelentős mértékben hozzájárult a munkaadók és a munkavállalók strukturális (intézményes, szervezett, mozgalmi, érdekelői) szembenállásához, utóbb a tulajdon-nélküli milliók dezintegrálódásához, a munkaerő-áru szabadpiaci terméké válásához és a ciklikus válságokhoz.

S ehelyütt most ahelyett, hogy a történészek vagy szociológusok által oly sokoldalúan leírt munkástörténelmet földézném, csupán utalni szeretnék az önszervező erők mozgását megelőző döntésre: arra, hogy a kollektív szükségletek (vagy azok, amelyeket ilyenné avattak a politikai döntéshozók) mindig olyan vélt és valódi eszközök voltak, amelyekért (vagy amelyek egy részéért) a társadalom tagjai „hivatottak” voltak együttes felelősséget érezni, kötelesek voltak önfeláldozóan dolgozni, s ennek alapján fegyelmi felelősségre vonhatók voltak, vagyis tőlük az oktrojált társadalmi vállalást számon kérhették, „hazafias” felajánlasként vehették és teljesítésének hiányát büntethették.

A közterhek személyre szabott mennyisége, a vállalt „önkéntes” munka mértéke ezúton is polarizálta a büntetett és a jutalmazott társadalmi részvételt. Például a 600 ezres lakosságú Párizsban a Nagy Forradalom idején 120 ezer ember koldult – mi sem lehetett csábítóbb ígérlet a terror fegyverét alkalmazó központi hatalom részéről, mint a szabadságot az egyenlőség és a kollektív tudat egységeként aposztrofálni, s az ily módon összetákolta egységből kilógókat szigorúan szankcionálni. Igaz ugyan, hogy ama nagy század liberális közgazdászai már az állam szerepének idejekorán való minimalizálására esküdtek, mégis: a nemzetépítési lelkesedésben égis emelt trikolor a hamis tudat eszközeként szolgált a társadalmi polarítások lenyesegetése érdekében is. Igaz ugyan – s ez csak később lett világossá –, hogy a szabadság – egyenlőség – testvériség ideológiája nem mentesíti az alávetetteket a környezetükkel való konfliktusoktól, de ez ellentmondás levezethető volt a megnevezett ellenségképekben. Az új „rend” fenntartása érdekében az állami intézkedő szerep bővítése volt célszerű, a modernizációs kényszer pedig dologházakba hajtotta a munkanélkülieket. Aki a szabadságot akarja elnyerni, az egyenlőtlenségért kell dolgozzon... – ez lett a korszak teljesítménytartalékokat elorzó államideológiájának („Liberté” mint feltételes „Fraternité”) gyakorlati formája.

Az „Égalité” eszméje szükségképpen elmosása volt a történeti, politikai és mentalitás-különbségeknek, a politikai-gazdasági-kulturális autonómiának – de segítője a /ma már szét-esett!/ nemzeti szuverenitásnak is. A „Fraternité” ugyanakkor csak időleges, közös alávetettség elleni küzdelemben érvényesülhet – vélték a korszak kíméletlen piaclogikájú államideológusai, újrabevezetvén a közmunka ősfarmait, a rablópiacot, a piaci cselekvéskoordinációt, az ismeretlen munkavégzők személytelen értékesülési hálózatát, stb. Ám a társadalom rendszerszerű, intézményesen megszabott cselekvéskoordinációi ettől kezdve – bár erősítették a munkajelleg-csoportok kooperációját, de – gyengítették a más kvalitású népelességgel kialakítható kölcsönkapcsolatok esélyeit. (Érdemes itt utalni Durkheim igazságosság- és munkamegosztás-elméletére, az elégedetlenség és a mechanikus szolidaritás dinamizáló szerepére, valamint Max Weber közteherviselés-elemzésére. Izgalmas összefüggések rejlenek az Európa-fókuszú kulturális (és történeti) antropológia számos nagy kutatójának ide vonatkozó okfejtéseiben – lásd pl. Robert Darnton kultúrtörténeti aspektusú „sűrű leírását”, Norbert Elias vagy Philippe Ariés monográfiáit, Philippe Descola nagyvonalú okságiság-áttekintését, s nem hagyható figyelmen kívül F.A. Hayek „végzetes önhittség”-teóriája sem).

A munka és a munkanélküliség feltételei mindenütt és mindenkor egymásra épülnek: az első ipari munkások gép-félelme ugyanúgy fontos itt, mint a tulajdon-fosztottság, a relatív népelesség-többlet épp annyira, mint a szegénység és a restség, a szegénnytörvények csakúgy, mint a biológiai adottságok, a népelességiáramlás mértéke vagy az erőltetett urbanizáció. Csak a munkát, vagy csak a körülményeket mérlegelni a maga elvont mivoltában épp ezért nem lehet, vagy nem érdemes, a komplex jelenségek komplex áttekintése épp oly rigorózus elvárás, mint a sűrű leírások sorjázása, rendszerbe állítása.

A munkátlanság, a munkafosztottság története nemcsak az osztályharcok és az osztály-identitások hiányának vagy funkcionálásának históriája, hanem az időszakos munkanélküliség és a vendégmunkásokat foglalkoztató termelési struktúra alapeleme is. Ennek pedig a keleti/nyugati analógiák szempontjából ugyancsak fontos szerepe van. A munkanélküliség mint a tökéletes termelési kultúra sajátlagos fejlődési állomása éppúgy jellemző volt a szocializmus-kori munkaszervezetre, mint ahogy a későkapitalistára – csak „jóléti csekk” nélkül. A kihívás azonban ennél messzebbre vezet: lehet-e a szegényből proletár? – ez volt a XVIII–XX. század közötti termelés- és társadalomtörténet egyik alapkérdése; ma a fordítottja a kérdés: a haszonelvűség és a hatékonyság jelen korszaka után szükségképpen minden proletár pauperré lesz-e?

A munkanélküliség szerkezetében valószínűleg éppoly fontos komponens a munkások (szervezett) ereje, mint a termelési viszonyok egymásra épülése, vagy mint a munkához jutás mindennapi esélye. Munkanélküli lehet az, akinek már volt munkája, lehet az, akinek majd csak ezután lesz munkája, s az is, akinek nem is volt, nem is lesz már munkája. A munkanélküliség, mint elkerülhetetlen folyamat persze még nem a végzet maga – de mivel leggyakrabban az érintettek döntéshozatali részvétele, felelős beleszólása nélkül indul a munkanélkülivé válásuk folyamata, egyhamar függetlenné lesz a munkavállalói szférától, tömeges megjelenése is átcsap az egyének feje fölött... S ha valamennyi modern demokratikus állam meg kell küzdjön a munkanélküliséggel, kétségtelen, hogy minálunk is számot kell vetni a termelési szerkezetben és a társadalmi struktúraváltozásban e téren várható súlyos hatásokkal. Nyugaton a munkanélküliség egykor csak a nagy ipari körzeteket érintette – ma a francia parasztot vagy halászt ugyanúgy nyomasztja, mint a német autógyárban dolgozó jugoszláv vendégmunkást, vagy a magyar kishivatalnokot. A munka és a munkátlanság közti kapcsolat ma különösen a fiatalok foglalkoztatottságának és a nyugdíjas-korúak szociális ellátásának, vagyis a munkaképes korú népelességhez viszonyított igen jelentős tömegeknek (ráadásul a társadalmi tevékenység eredendő értékének, jelentésének és jelentőségének, haszonkulcsának és jövőalapjának) kérdése is lett. A társadalmi mobilitás, a **feltörekvés** célképzete vagy bármely aspiráció sem csupán a

munkaerő-szükséglet változásának, tehát a termelési struktúrák fejlődésének problémája, hanem a munkavállalók attitűdjétől is függő, a munkáltatókkal szembeni kollektív kiállást ugyancsak előidéző társadalmi célképzetek, kooperációs és szocializációs minták kifejeződése is.

Nyugaton, amíg a jóléti állam még úgy-ahogy képes eltartani dologtalan tömegeit, a munkából való kilépés kevésbé lesz egy egész élettörténetre szóló esemény, mert – egyebek közt, a szociális kompenzációk mellett – a térbeli mozgás gyakorlata általánosabb, mint nálunk. Ám attól, hogy a mobilitások a munkahelyi biztonság megszerzésének igényét veszélyeztetik, várhatóan mindenütt megnő a család szociálisan védő, anyagi erőforrásokat és társadalmi biztonságot garantáló funkciójának igénye, vagyis a mikroszintű kooperáció jelentősége, s másik oldalon ugyancsak növekszik a „gondoskodó állam” felelőssége is. Ezért izgalmasak azok a viták, amelyeket az informális gazdaságról, a közmunkákról, a „kaláka” vagy a feketén végzett munka lehetőségéről folytatnak a szakemberek, mert hiszen a hangsúlyok nemegyszer eltolódnak a „nempiaci gazdaságban való részvétel” és a „nem árucikként kezelt munka” felé. Vagyis a szakszervezeti mozgalmak helyét az önszervezés mikrorégiói, a családok és társas körök veszik át talán, s a szabályozatlan munkák és munkahelyek száma exponenciálisan megnőhet. Differenciálódik tehát az út, amely a társadalmi feltörekvők nagy tömegei és generációi előtt áll, különösen az átmenetivé lett társadalmakban, ahol az előző politikai rendszerrel való cinkos együttműködés a viszonylagosan konszolidált életmód és a konfliktusmentes lét garanciája is volt (lásd erről Szabó Ildikó 1991).

A munkaerőpiac kettőssége (erős szakszervezet által védett erős csoportok és alkalmi munkások rövid távú együttese) áll mindenütt szemben a munkanélküliség és az alulfoglalkoztatottság helyi és strukturális szférájával – e kettősség által befolyásolt input/output ciklikusság ma már mindinkább a múlté, akkor is, ha egyre kisebb az esély, hogy a kilépés és belépés között nem növekszik az időtartam. Ebben a szakaszban (főként az USA-ban és például az olasz agrármunkaerőpiacon) a jövedelmek egyre inkább a különböző bérek és munkák keverékéből származnak, jóléti és rosszul fizetett munkahelyek vegyes jelenlétéről tanúskodnak. Mindemellett most válik egyre gyakoribbá, hogy a jóléti politika csökkenteni kénytelen segélyeit, ezzel nehezíti a munkaerő relatív rugalmasságát, alkalmazkodóképességét és vásárlóerejének állandósulását is, és hozzájárul ahhoz, hogy a másodrendű munkák (kiegészítő) munkaerőpiaca növekedjék. Vagyis nagy esélye van annak a lecsúszásnak, ami a másodrendű munkák számának-súlyának növekedéséből származik majd, mindazzal, ami ezzel együtt jár, a maffiától és bűnözéstől a hosszú távú, többgenerációs strukturális munkanélküliségig, a társadalmi aspirációk csökkenéséig és így tovább.

A munkába állni nem tudó fiatalok hányada és az új munkaerő-megtakarító technológiák bevezetése olyan új társadalmi aktorok számszerű gyarapodásához vezethet, akiknek léte a munkásösszetartozás és az elemi szolidaritás hiányával körülírt lesz. A „nem-munkásoknak” ez a „nem-osztálya” (André Gorz kifejezésével) perspektivikusan kezdi elveszíteni a munkához való jogát, s egyúttal azt az esélyt is, hogy bármikor munkája legyen. Ezzel a magyar gazdaságban is számolni lehet és kell. Már csak azért is, mert az államilag szabályozott szükségletgazdálkodás még fényévnyi távolságban van a jóléti-pazarló gazdálkodástól, s e fényévet sem az állami eszközrendszer (privatizáció, átmentési technikák, csődeljárások, munkás-részvények, külföldi tőke beáramoltatása, stb.), sem pedig a gazdaság hazai szereplőinek attitűdjei nem tudják átszáguldani a gyorsuló időben és a szűkülő piaci térben.

A munkások érdekeit Európa államainak többségében két szervezet képviseli: a szakszervezet és a szocialista politikai/parlamenti pártok. (Más kérdés, hogy gyakran ugyanaz a szektor adja a vezetőséget és a tagságot...). A magyar munkás-állapotok azonban lényegében alkalmatlanok arra, hogy a sztrájk, a presszió fegyverével, illetve a megegyezés, a közös érdektér meghatározásával a politika színterén valódi kompromisszumok keletkezessenek.

Túl a formalizált és rendszerideológiává avatott demokrácián, részvételi felelősség melletti tehervállalási kötelezettségen túl egyéb gondok is adódnak. A munkapiaci alkalmazás Kelet-Európában javarészt még mindig állami, állampolitikai eszköz maradt, ellene csak erőszak vagy erős megegyezési hajlandóság képes felvenni a harcot. De tovább élnek azok a hatalmi attitűdök, azok a belső érdek-hierarchiák, azok a prioritási-előnybiztosítási stratégiák, azok a szervezeti devianciák és gondolkodási konzervativizmusok, amelyek a megszűnt osztályhelyzet aktorait már csupán egy széthullott lánc szemeinek látják, amely nem képes egységes erővel föllépni a hatalmi érdekszféra modernizálódási érvei ellenében.

Tegyük hozzá, hogy a munkaerő-állapot ma már Magyarországon korántsem az egységes osztályfellépést segíti: egyik szélén a mindennapi beafsteak-ért harcolók, másikon a pauperizálódók növekvő tömegéről van leginkább szó. Ráadásul a munkanélküliséggel fenyegetett aktorok java része egy-két esztendeje talán még hitt a hazai reformok, a rendszerátalakítás programjában, politikai előtörténet részeként fogadta el a válság jeleit, s komolyan vette, hogy az állami beavatkozás helyett a vállalkozás merészsége lehet új államideológiává. Lett is, de csupán hamis szólam maradt: az elosztási igazságosság helyébe a „szerzés” doktrínája lépett minálunk. Egyszerre van jelen a praktikus „haszonelvűség”, vagyis egy *gazdasági értelmű hatékonyság*, amelynek kritériuma az optimális és igazságos megoldások felé közelítés (növelni egyesek jólétét mások jólétének csökkentése nélkül), de jelen van ugyanakkor egy „szervezett egyenlőtlenség”, amely az újrendezés „igazságos” kritériumait keresi, valamint jelen van egy társadalmi alapszerkezetre ható liberális kötelezettség-elosztás, amely szükségképpen úgy tematizálja a „köz javát”, hogy annak megvalósítása társadalmi kizsárolás árán legyen esélyes: csak egyesek nyomorán át elérhető célként fogalmazódik meg, alkalmasint biztosítékokat teremtve ahhoz is, hogy a „koordinátori szerepkörű” állami aktorok függetleníthessék magukat a társadalmi bajoktól, illetve elháríthassák a keletkező feszültségek megoldásából reájuk háruló felelősséget. (E jelenségek mind a pártpolitikai szinten, mind a primér munkavállalói szinten egyaránt megjelennek).

E rendszerben azonban épp azoknak a teljesítménye nem hat eredményként a gazdasági játszmában, akiknek a múltbeli teljesítménye már jelen van a spontán és az intézményesített rendben (gondolok itt nyugdíjasokra, tsz-tagokra, kishivatalnokokra, korai és kitartó magánvállalkozókra, stb.). Az Adam Smith-re visszautaló „láthatatlan kéz” elmélete viszont újra előkúszik, hisz épp a peremfeltételeket manipulálni képes külső erő maradt ki a „nemzeti felzárkózási programból”, s a siker nevében folyó öldöklés szintjén nem érdemesül sem érdem, sem teljesítmény, sem társadalmi hasznosság – csakis az alkalmi haszoncentrikusság, a jólétet célzó elem (Welfarism) –, illetve ennek másik végétén: a teljes pauperizálódás a most kialakuló jövő útja.

A pauperizálódás pedig – védekezhet bárki – világtendencia manapság, mindenütt belső konfliktusok, társadalmi dezintegrálódás jelensége kíséri a felhalmozott jó, a privát tulajdon, a versenyképesség és a sikeresség szép látszatait, a társadalmi össz-elégedettséget. Csakhogy: a mi mai változásainkban nem a posztmodern, nem a jólétiség utáni (*jólleti*) állapot a jellegadó, hanem a **pre-kapitalista felhalmozás**, a farkasok küzdelme, a kis halak és nagy cápák mérkőzése. Ráadásul ezt az ideológia szintjén nemcsak az állami és a vállalkozási miliőben zajló egyenlőtlenség kíséri, hanem az a modern diskurzus is, amelynek szókészlete a demokrácia, a lehetőségek határtalansága, a szakszerűség és a hatékonyság cölöpein áll.

Kelet és Nyugat munkaerőpolitikai piacának összehasonlítása azonban lehetetlen egy rövid kitérő nélkül: szükséges itt utalni arra a szociális konfliktusra, amelynek hordozója az ideológia és a gazdaság, következményeinek egyike pedig az eldurvuló munkaerőpiac és a munkanélküliség.

A munkaerő-piaccal és a munkával kapcsolatos ideológia ugyanis egyenesen piac- és racionalitás-ellenes minálunk. A munkát úgy tekint mind a politikai, jogi, szociálpolitikai

szféra, mind pedig a közvélekedés egy része, hogy az kötelező, hisz „elosztani csak azt tudjuk, ami van”. A köztudatnak (s azon belül a kognitív ok-tulajdonításnak, lásd Csepeli – Kolosi – Neményi – Örkény 1992) ez a változása, megtévesztettsége ugyanott gyökerezik, ahol a választói magatartások közmegítélése is: hogy ugyanis nem-résztvenni valamiben azt jelentené, mint jóváhagyás, helyeslő távolmaradás. Tehát ott, ahol a nemzeti „kilábalás” a cél, és a válság túlélése, ott az, aki nem kap munkát, az nemcsak ügyetlen, alulképzett, szerencsétlen, haszontalan, élősködő, a mások megtermelte javakat fölélő, de ezáltal szinte tolvaj is.

Ráadásul: a proletár-párti korszak után evidensen következik most egy kormányideológia-támogatta proletárellenes, a rossz ipari szerkezet racionális lebontását követelő korszak, amelyben a régi világ átformálása szinte az új rend eredendő garanciája, legitimitásának alapja lett. Sajnos azonban a politikai feltörekvést hirdető tömegpárt sosem lehet egyúttal szociális elvű, nem lehet foglalkoztatás-párti, sem pedig a szociális minimumokra érzékeny. Természetesen nem lehet egalitás-elvű sem (lásd a kárpótlás nagy politikai ígéretének ténylegesen csak korlátozott érvényességét). Sőt: a rendszerváltozás éppen hogy azt a középosztályosodást, feltörekvést tüzi zászlajára, amely nyilvánvalóan **deklasszál** a másik oldalon olyan százezreket, akik végül is ebben a változásban objektíve ellenkező irányába szorulnak, másképp szólva: **pauperizálódnak**. A „polgárhegemónia” elve és a még általánosabban szóló „nemzeti” elv eredendően azokat a munkásokat is rendszerellenessé teheti idővel, akik kiszorulnak a győztes államhatalom prioritásaiból, nemkülönben azokat is, akiknek nem volt módja, készlete, korai indulása a felhalmozásra és befektetésre. Az új etatikus preferenciák, stratégiák most ismét a létező hatalom elnyerésére és megtartására irányulnak, nem pedig arra, hogy az „osztályá” merevített munkaerő-tömeg számára megoldást találjanak. Időlegesen pedig minden munkérő-gond az „átmenet állapotára” fogható, az alkotmányosság elvével védhető, a még meg-nem-valósult ígéretek fedezésére szolgálhat.

A sors-szerű, társadalmon kívüli okok tulajdonítása helyett tehát egy új „esélyek egyenlősége” típusú hamis ideológia jön létre korszakunkban. E képlet mögött olyan igazságosság-elv munkál – írják Csepeli és munkatársai (1992) –, amely az érdemek és a teljesítmények helyett a vakmerőséget, az ügyeskedést értékeli, vagyis a **strukturális** magyarázatokat az **individuális** okokkal helyettesíti be (mint amilyenek a faji, etnikai, vallási, pártállási, kapcsolattörténeti, érvényesülési stratégiák). A munkanélküliek 700-900 ezres tömegével azonban már lehetetlen egyénként bánni, akkor is, ha a nemzeti alapideológiájú identitás-erősítés egyúttal másodosztályú állampolgárt farag a szakember értelmiségiből, amennyiben nincs elég pénze, s harmad- vagy negyedosztályút abból a munkásból, amelyiknek nincsen állása, szemben a nemzeti politikai és ideológiai értéktérben megnövekedett szerepű vállalkozóval. Mindezen szereplőknek a tényleges társadalmi reprezentálódása is már eleve rejtett előfeltevések és értéktételezések hordozója, s még inkább azzá lesz, ha a felemelkedés vagy a süllyedés perspektívái kerülnek szóba.

A kilencvenes évek eleji Magyarországra igen jellemző módon az emberek jelentős többségének igazságtalanság-élménye van: úgy vélik, hogy nagyon jelentős a jövedelmek differenciáltsága és igazságtalan az elosztás, aminek okát az állami tervezés és a közjó képzetét szem előtt tartó aránymódosítás elmaradásában találják. Ez a felismerés (idézett Csepeli és al. 1992) arról is szól, hogy a korlátozott lehetőségek közepette „nyugatosodni” vágyás elnyomja azt a szolidaritást, amelyet a munkanélküliséggel (tágabban értve a gazdagsággal/szegénységgel, periferezáltsággal/feltörekvéssel, sőt egész általánosan a munkásszolidaritás formájában) korábban tapasztalhattunk. Magyarországon e trend megkívánta kulturális integrálódásra csak kevesen tudnak vállalkozni, még kevesebben lehetnek e téren sikeresek. Elfogadódik tehát, hogy keletkezhetsen egy alig-félig kvalifikált tömeg, akár etnikai csoport, akár ténylegesen szegény emberek együttese, amely munka, emberi jogok és megélhetés nélkül marad, s ez nem más, mint az ő „sorscsapásuk”, azaz olyan végzet, amit „valakiknek” el kell viselnie. Az

elviselés könnyítéseként pedig kézenfekvő lesz annak a liberális demokráciának elutasítása, amely esetleg a következő választásokon „befutóra” pályázhat, ám a munkanélküli tömegek tiltakozása miatt (Weimar-effektus!) éppen hogy félnie kell majd, vagy pedig kiegészítő munkahelyeket, közmunkákat kell teremtenie a demokrácia elviselhetővé tétele érdekében.

E ponton visszatérve a keleti és nyugati hasonlóságok vidékére, megvan az esélye annak is, hogy a nemzetközi (globális) trendek hatása presszionáló lesz a munkaerőstruktúra belső terére nézvést. Ám a nyugati foglalkoztatási kríziskezelési eszközök közül igen kevés a valóban hatékonyan átvehető. A legjellemzőbb nyugati megoldások közül több is van, ami nálunk használhatatlan – ezek közül itt csak néhányat választok ki:

a) A migráns népesség növelése például, amely levezet munkaerő-fölösleget, de csak más társadalmi térbe tolja át a lokális/nemzeti konfliktusokat, s ezeket átalakítja esetleg nyílt rasszizmussá;

b) A nemzeti retorika mindenoldalú alkalmazása, totális kibővítése, ami a nyugati országok többségét jellemezte 1945 és 1985 között, s ami választási győzelmekhez vezetett egy-egy párt esetében, mert növelte a munkástámogatás esélyét, de utóbb semmire sem volt valódi megoldás az érintettek számára;

c) Ilyen a fordizmust az átképzéssel, a „fehérgallérosodással” kiegészítő folyamat, amely a kvalifikálatlan munkaerőből a technikai káderré válás során azokat az energiákat szerelte ki, amelyek egy új ágazat fellendüléséhez szükségesek voltak, de végső soron a nagy munkanélküli tömeget már nem tudta felszippanítani;

d) Ilyen a fellendülő ágazatokba átirányított munkanélküliek esete, akik számára új munkapiac nyílt, de épp a fellendülés okán csak nagyon rövid időre szóló megoldás maradt;

e) Ismeretes az állami beavatkozás növelése szociálpolitikai indikációk révén, ami ugyancsak alkalmi konfliktusmegelőzés esete, de nem kiút a munkaerőválságból;

f) Idővel mindenütt bekövetkezik a „kivárás” hosszú szakasza, midőn az éhínségben szenvedők „valahogy” átevickélnek a „nélkülözők” táborába, mint ez az agrártörténet több korszakában Európa-szerte végbement (lásd Franciaország esetét, ahol 1850-ben 80-90 % volt az éhínségesen élők aránya, s száz év múlva 35 %-ra redukálódott) – de ez sem akut megoldás;

g) Kialakulhat egy katonai típusú kizsákmányolási rend, amely nincs tekintettel a tulajdonra, a disztribúció és redisztribúció huszadik századi normáira;

h) Visszajöhet a gyakorlatba az állami beavatkozás növelése, amelynek kérdésköre és legitimitása kétszázötven éve vitatott téma a demokratikus államokban;

i) Állampolitikai eszközzé válhat a munkanélküliség, mondván hogy egészséges belső munkateret alakít ki és növeli a hatékonyságot – lásd a Thatcher-kormányzat korszakát;

j) Eszköz lehet a munkanélküliség a makro- vagy középszintű válságmegoldások programjai számára, egyben fegyvere a gazdasági prosperitásnak is;

k) Szükségmegoldásként a közmunkák bevezetését is fontolóra veszik sokhelyütt, de ennek valóban bevált gyakorlata inkább rossz példa, mint minta vagy jó megoldás;

l) Végül politikai bunkó is lehet a társadalmi konfliktusok elhárításában, a társadalom hatalmi fenyegetettségének fenntartásában – s így tovább.

A nyugati minták keleti érvénytelensége esetében mindemellett nem szabad elfelejteni, hogy a nyugati szakértők élcsapata három fő tendenciát különböztet meg, három dimenziót vizsgál alapvetően: 1) a fehérgallérosodás folyamatát (a relatív haladás kérdéseként), 2) a deklasszáció folyamatát, a lecsúszás trendjét, beleértve a gettóizálódás és a dequalifikáció sodrását, illetve a gyarmatiasodás végzetes irányát, és 3) azokat a mozgásokat, amelyek a munka nélkül maradt populációt közös cselekvésre indítják (itt a példák a korai munkásmozgalmaktól a munkásönkormányzatokig, a sztrájk-sorozatoktól a nemzetközi migrációig, az érdekvédelmi mozgalmaktól az egyéni vállalkozóvá válásig széles körben ismertek).

Ugyancsak a nyugati és keleti párhuzamokhoz tartozik, hogy a mondializálódás, a világpiaci mozgások hatása egybefonódik a nemzetállamok és a „nemzetgazdaságok” jelenkori lebomlásával, a határok átjárhatóságával, bizonyos tekintetben megnyitva a kaput a munkaerőmozgások előtt. Egyre nő az illegálisan végzett munkák aránya a legálishoz képest (ebben a mi régióink különösen elől jár), s bizonyos területeken fokozatosan nő az intellektuális munka aránya a gépiessel szemben. Mindezek gyakran csak a válságok elmélyítéséhez elegendőek, nem pedig megoldásához – mintaként tehát csak igen speciális esetben szolgálhatnak számunkra. Mindazonáltal környezetünket jelentik, azt a presszió-kört, amely a közép- és rövidtávú kezelési eszközök kialakítását nehezítik.

Válságkezelés és körülményei

A politikai állam kvázi-egysége és az az illúzió, hogy a munkavállaló valamilyen módon „résztulajdonos” az állami tulajdonon belül, jogi és gazdasági értelemben egyaránt megszűnt a rendszerváltozás évétől (lényegében persze korábtól, nagyjából 1986–87-től, amikor jogi értelemben munkanélkülivé válni egyáltalán lehetett már). A szocialista szektorból a magánpiaci szektorba átlépők egy része tulajdonossá lehetett, s a foglalkoztatási szerkezet változásával maga is foglalkoztatóvá avanszálhatott. Ám a munkaerőpiac igazi változása a gazdasági növekedés ütemének csökkenésével, a technikai korszerűsítéssel és a piaci kínálat átalakulásával megy csak végbe. Az egyenetlen népességváltozás miatt egyre több fiatal korosztályt és nyugdíjast, kvalifikálatlan és vidéki munkaerőt sújt az infláció és a munkahelyek számának csökkenése. Az új kisvállalkozások csak nagyon kis hányadban szippantják föl ezt a típusú munkaerő-fölösleget, (amelyik nem képes állni az iramot a verseny-szférában), a második gazdaság már inkább, de épp a vállalkozási szektor pénzügyi-jogi bizonytalanságai miatt ennek a törekvésnek is több a kárvallottja, mint a sikeres szereplője. A szolgáltató szektor munkaerőkereslete pontosan azt a munkaerő-szférát fedi le, amelynek mobilitása zárt terű, kiterjedése szűkös, és főként korántsem a hátrányos munkaerő-helyzetűek kínálatára alapozódik.

Tételezve, hogy a külföldi munkavállalás nem a legcélszerűbb megoldás, csupán átmenetileg szükséges, kérdés marad, hogy az állami szektor lassú visszaszorulása nyomán felszabaduló munkaerő megfelelő piaci leleményességgel és szellemi vagy tényleges tőkével rendelkezik-e abban a mértékben, ahogy azt a „válságkezelés nyugati módra” megkívánná?

A politikai hatalom, amely a behívott-beengedett nyugati vállalkozók, bankok, részvényesek, tulajdonosok várakozásainak meg akar felelni, szükségképpen azt is szorgalmazza, hogy a privatizált szférában a vállalkozói progresszió vigyen szerepet. E két erőhatás nyomán a munkavállalók zöme kiszolgáltatott lesz annak a felhalmozó, korakapitalista zsákmányszerző törekvésnek, ami megnehezíti, hogy részvételét és érdekeit megfelelő munkavállalói háttér biztosítsa. Ebben a közegben a kooperáció és a kollektív tudat szinte elmaszatólódik, s ha létrejön valamennyi szövetségesi érdekközösség, az inkább a munkáltatói szférában keletkezik, nem pedig a munkaerőpiacon. Hovatovább a politikai hatalom eszköze lesz a társadalmi stratifikáció segítése vagy akadályozása is. A vállalkozások pártolása korántsem függ össze a munkaerő védelmével, s még kevésbé azzal a politikával, amely a társadalmi termelők arányos térbeli eloszlását vagy a struktúraváltás problémamentes megoldását segíthetné. A szekunder munkahelyek, a „költöző madarakkal” vagy bevándorló feketemunkásokkal induló vállalkozások a hazai munkaerőpiac rugalmatlansága miatt olyan „enklávákat” eredményeznek, amelyek zártsága, ellenőrizhetetlensége, munkaerővédelem szempontjából való ellátatlansága oly mértékű lehet ebben a folyamatban, amilyenre még a második jobbágyság idején sem volt példa nálunk, mert az legalább jogilag, szokásrendileg, történetileg definiált státusz volt, ellentétben a maival. Az akkor működő társadalmi hálók (kapcsolatok, rokonsági rend, helybenlakás,

szokásnormák, stb.) védettséget is adtak, aminek ma nyoma sincs..., szétesőben a családok, frusztrálttá váltak a párkapcsolatok, értelmetlen a képzés és jövőnélküli a holnap...

A gazdasági válságot és bizonytalan közérzetet szükségképpen követő politikai instabilitás ismét csak az innovációra képtelen munkavállalót és munkanélkülit sújtja. Nagyon fontos itt, hogy a magyar munkaerő és a jellemző munkaattitűd már nem piacképes, sem itthon, sem külföldi összehasonlításban. Egyben fokozza e sikerképtelenséget az is, hogy a hatékonyság-centrikus nyugati vállalkozói és munkáltatói szféra egyre nehezebben talál nem-emigráns munkaerőt, amely pusztán a nagyobb jövedelemért és a keleteurópaibb stílusú rugalmasabb munkakörért képes kiemelkedő teljesítménynövelésre. Ez ideig-óráig jó esélyt kínál meglehetősen kis hányadú munkanélküli lekötésére, de azon túl már a munkaadó ellen fordul. A nyugati foglalkoztatási rendszerben mind nagyobb szerepe van a szerződéses kölcsönösségnek, a munkaadók rugalmasságának, a fizetésen kívüli ösztönzők hatásának, a technikai-infrastrukturális háttérnek, a szaktudás-szükségletnek, a kellemesen végezhető és kielégítő munkatípusoknak... – ám a megkívánt szintű azonosulást, ragaszkodást, lojalitást és erő kifejtést aligha kaphatja meg egy nyugati befektető a maga anyagi ellenszolgáltatásáért attól a magyar munkavállalótól, aki adaptálódni próbál ugyan egy újszerű rendszerbe, de annak lényegét nem szívesen fogadja el. Ez világosan látszott például a vegyesbankok magyar alkalmazottainak lassú alkalmazkodásképeségén, az egész bankszféra megrekedésén (lásd erről Fekete Judit és munkatársainak készülő kutatását).

A foglalkoztatási viszonyok e kontextusa óhatatlanul rontja a gazdasági-politikai feltételeket is egy új szabályozási-ösztönzési struktúra kialakításánál, s még inkább a nagyarányú munkanélküliség fennállása esetén. A munkamegosztás kulturális trendjében, hagyományaiban nincs még meg az a készlet, az a viselkedési minta, amelynek célrendszere egy piaci viszonyban fogalmazódott meg. A nemzeti kultúra intézményei, szervezete, szokásrendje és a szomszédos országok közötti piaci dimenziók eddig sohasem kínáltak olyan feltételeket, sohasem követeltek meg olyan magatartás-szabályozást, amelyet a mai viszonyok az alkalmaztatás inputjaként elvárnak. A szocialista típusú „megfelelés” nem a piaci szereplők viszonyain múlott, s még kevésbé a versenyen, hanem azon, milyen módon képes a társadalmi szereplő kedvezőbb elbánást kialakítani az államtól/állami cégtől. Magyarországon a munkaerő bizonytalanságai nem a piachoz kapcsolódtak, nem is a tőkeképeséghez, hanem a hiány, az erőforrás-függőség és a költségvetési korlátok puha határai szerint módosultak. A hierarchiáktól a piacokig vezető út a szervezeti kudarcokkal, a szabadidő és a szabad energiák fölládozásával, a karrier-orientáltság kialakulásával terhes, s még inkább vonatkozik ez a lekötetlen munkaerőre: a konfliktustűrési szintje, a stabilitás-igény és a megélhetési minimum megszerzésének szándéka egyelőre lehetetlenné teszi, hogy a munkanélküli másról, mint pusztán túlélési stratégiáról gondolkodjon vagy másfajta elvárásait érdekképviselő útján kollektíve megfogalmazza.

A munkaerőpiac egyelőre Magyarországon is belső piac, amely foglalkozási és marginális részpiacok viszonyában változik. A foglalkoztatás arányainak centralizált kezelése, továbbá a rurális gazdaság nagyobb mérvű romlása előidézte azt a helyzetet, hogy a központi kézivezérlés pultjától fölláttak a kezelők, a munkaerőpiac maradt magára, s a munkanélküliséggel a kormány a politikai-gazdasági destabilitás egyik ellenszerét igyekezett megteremteni. A munkaerőpolitika térszerkezete szétesett, a beruházási szempontok elkerülték a gazdasági racionalitás szintjét már korábban is, hát még a rendszerváltozás időszakában.

A második gazdaság nemcsak a hetvenes évek második felétől volt a primer munkavégzés kiegészítője, de a munkaerőpolitika egyik esélye maradt arra, hogy a rendszertipikusan kirobbant munkaerőválságot (egyik, de nem legfontosabb komponensként) esetleg részben (szürkén-feketén) levezesse. Azonban a bűvös „hatékonyság” nyugati programideológiája, és a vállalkozóbarát magyar államideológia föltehetően inkább káros hatásaival fogja befolyásolni a

második gazdaság körülményeit, mintsem segíteni azt egészséges eszköznek megmaradni a munkanélküliség levezetésében.

Ma már köztudott, hogy épp a második gazdaság volt a letéteményese annak az innovációs hajlandóságnak, amely a vállalkozások bázisává lett a nyolcvanas-kilencvenes évtizedfordulóra. A fekete munka pedig pontosan azokra a térképekre rajzolható, amelyeken a belső perifériák oly látványosan mutatkoznak meg. A kilencvenes években készített válságkezelő stratégiák, az átképzési térképek ugyancsak mellőzik ezt a lényeges eltérést. A helyi igények, a helyi kilábalási stratégiák védtelenek maradtak korszakunk kormányzati és pártpolitikai törekvései ellenében, ugyanannyira, ahogyan a speciális szaktudások váltak elidegenítőekké, így a specializálódás is a „társadalmi kohézió” ellenérdekeltségébe került. Minthogy pedig a kisiparok sorsa, a speciális helyi szolgáltatások (akár egy varroda vagy malom, hentes vagy művelődési központ) is úgymond „fölöslegessé” váltak, lokális kultúrák is „érvénytelenek” lettek, a strukturális adaptáció sikerességéről csakis kételyekkel lehet szólni. Az európai munkaerőpolitikai stratégiák nyomába szegődő magyar törekvők sajnálatosan épp a kultúra terén fognak elmaradni, a hagyománytalanság útjára terelik a munkanélküliséggel kapcsolatos most induló probléma-érzékenységet.

Ez utóbbiról tanúskodik a legfőbb magyar stratégiai megoldás: az átképzés teóriája. Tudnivaló azonban, hogy az oktatási kapacitások szűk spektruma az átképzést lehetetlenné vagy túlterheltté teszi, a helyi munkaerőgazdaságban pedig éppenséggel lehetetlen körülményeket teremt – egyszerűbben szólva a szupermegoldás korántsem szuper. Elég itt annyit még megjegyezni, hogy az átképzéssel párhuzamosan alkalmazott korai nyugdíjazás szintúgy korai elszegényedéssel jár együtt, olyannyira, hogy a munkában „maradás joga” immáron az érintettek mozgalmának egyik fő követelése lett.

A magyar munkaerőpiac most kezd csak igazán hasonlítani a hatvanas évek jugoszláviai piacához: a fajsúlyos munkaerő a legjobbat akkor teszi, ha a külföldi munkavállalást preferálja. Ez azonban visszavezet azokhoz a fönt említett nyugati gondokhoz, amelyek miatt ma ez már korántsem oly könnyed lehetőség, nem is beszélve arról, hogy időközben a „szocialista relációk” is jobbra megszűntek vagy korábbi élvezőik ma már kárvallottai az akkori vállalkozásuknak.

Az általam feldolgozott szakirodalomban szerepel még egy roppant kurrens válságkezelő teória – ez pedig a munkaidő kollektív (önkéntes) rövidítése és az egész munkaidő/szabadidő struktúra átállítása. Ez az elemzések szerint kétségtelenül infláló hatású (Laky 1991), de egyúttal késlelteti is a munkaerő-feszültségek robbanását, ráadásul a második gazdaságot is életben hagyja, sőt elősegíti annak erősödését. Mint biztató megoldással, sajnos evvel is együtt jár, hogy elősegíti az állami beavatkozás növekedését – ám a nyugati elemzők szerint a munkaidő-rövidítés az egyetlen kivételes megoldás, amely valamelyest könnyíti az európai kormányoknak azon a gondján, hogy a szétterjedő recessziós válság miatt nagyobb munkaerő-gondokkal lesznek kénytelenek szembenézni. Ebben a logikában a munka megosztása korai eszköz volt, a munkaidő megosztása kell legyen a mai megoldás, hogy ugyanakkora fizetett munkástömeg maradjon, a termelés mennyisége ne zuhanjon és a munkanélküliség csökkenjen (bővebben Fitoussi – Szpiro 1983).

E megoldás már kétségtelenül a társadalom-integrációs kiutakhoz kapcsolódik. Normatív és kommunikatív megoldást egyelőre (az évtizede folyó viták alapján úgy ítélem) nem jelent. Mindenesetre közelít ahhoz a (teljességgel civil szempontból is ésszerű) megoldáshoz, amely nem csupán egy makrogazdasági döntés alapján, hanem szükségképpen a társadalom egyes csoportjainak egyetértése révén koordinálható. E mikroszerveződési szinten is kezelhető megoldási kísérlet kapcsolható egy másik, például a közmunkákkal vagy az önkéntes társadalmi följánlásokkal kombinált formában, amennyiben tekintettel van a személyközi viszonyokra,

jogi szempontból is rugalmas, és lehetőséget ad a fölérendelt szféra tervszerű tervező tevékenységének, összehangoló munkájának kibontakozására is.

A munkaerőpolitika és a munkanélküliség széleskörű, pluridiszciplináris elemzéseiből e fönti impressziók azonban tényleg csak impressziók. Ha a társadalmi integráció valóban rendszerszemléletű összehangolást jelent, ennek kell legyen valamiféle centruma, intézője, előidézője, kontrollálója, aki/ami a következmények racionális elrendezésével megszilárdítani próbálja a szabályozó modellt és annak eredményességét garantálja – akkor e célracionalitás révén az egyéni és a társadalmi cselekvők rendszerbe illeszkedően tudhatnak mikroszintű részegyensúlyok megőrzésén fáradozni. Sajnos azonban a nem szándékolt, az előre nem látható vagy nem jól kezelt bonyodalmak utólag nehezítik a funkcionális megoldást. Erre az esetre marad az a kiútkeresés, amelyet a helyi társadalmak, a lokális csoportok, a munka- vagy életkori csoportok gyakorta a maguk feladatának tartanak: ám a modernizálódó társadalomban a piac nyújtja az egyik legfőbb példát a normáktól és egyetértésektől mentes öntevékenységhöz.

Saját véleményem szerint addig, amíg a munkanélküliség gondját az állami hivatalok, a parlament és a pénzpiac intézik egymás között, addig nem kaphat senki univerzális választ a munkanélküliség problémájára. Mihelyt azonban önszervező erők, érdekeltségi csoportok döntenek vagy keresnek döntési alternatívákat – a társadalmi termelés válságba jutott hányada is az életvilág szerves egészének részévé válik, vagyis közelebb kerül a majdani megoldáshoz. Ennek azonban a rendszerváltoztatást célul tűző kormányzati program ma még sokféle akadályát termeli újra, ha egyébbel nem, hát a strukturális szerkezetváltással mindenképpen.

Privatizációs rendszerváltoztatás és makrostruktúra

Az alábbi fejezet nem gazdaságszociológiai témakört jár körül, annak ellenére, hogy a rendszerváltoztatás ideológiájában szereplő legfőbb ígéretet, a **privatizációt** és annak néhány feltételét választja tárgyának. Közelítésem elsősorban a kormányprogram ígéreteit és a változó társadalmi valóságot veszi nagyító alá, anélkül, hogy alaposabban belemerne a privatizáció megvalósításának történetileg kiemelkedő eseménysorába. Analízisem elsősorban a kormánypolitika ideológiai bázisára, a kormányzat programos ígéreteire koncentrál, s azt igyekszik körüljárni, milyen társadalmi háttérrel „kalkulált” az új politikai vezetőréteg és mi történt az elmúlt három esztendőben a politikai illetve a társadalmi rendszerváltozás szereplői szempontjából.

Első lépésként illene röviden jellemezni azt az ideológiai és társadalmi képet, amelyet a kormányzat/ok/ az elmúlt években a társadalomról megformáltak maguknak. Nos, erről vajmi keveset tudhatunk meg, ha a kormányzati megnyilatkozásokat tekintjük. Ha a történelmi időben csak a Németh-kormányig megyünk vissza, már ott is tapasztaljuk a teljes tájékozatlanságot a társadalom szerkezetét, szociológiai jellemvonásait, mobilitási és politikai aspirációit tekintve. Ezért a mai magyar társadalom nagyszerkezetének illetve szerkezeti elemeinek leírásakor mindenekelőtt ki kell nyilvánítani, hogy a pártállam utolsó éveiben meglehetősen szétfolyóvá vált a társadalomszerkezet, amely azután még átláthatatlanabbá vált a rendszerváltozás időszakában. Ezért aligha készíthetünk pontos leltárt az átalakuló rendszerről illetve annak szerkezeti összetevőiről és mechanizmusairól. (A nehézségekről lásd a *jegyzeteket* a tanulmány végén).

Különösen merész vállalkozás lenne ma hitelesnek látszó struktúra-vázlatot adni e dinamikus rendszerről, főképp, ha nem a rendszer változását, hanem a váltás rendszerét kísérnénk nyomon, s azt akarnánk kideríteni, milyen irányultságú a társadalom rendszerváltó magatartása s vele szemben a politikai hatalom megértő- vagy együttműködő-készsége. Szisztematikusságot ugyanis az eddigi változások nem mutatnak. **A rendszerváltás politikai programja** a

rendszerváltoztatást akkor tekintette teljes körűnek és befejezettnek, ha a „régi rendszer” képviselői végképp eltűnnek a politika, a gazdaság és az érdekbefolyásolás számottevő helyszíneiről, s helyüket új szereplők és új demokratikus intézmények veszik át. Ez részint megtörtént, azonban a forradalom nélküli „nagytakarítás” nem volt képes biztosítani a társadalomszerkezet tervszerű változását, még kevésbé ennek kormányzati kontrollját, szervezeti technostruktúráját, vagy ami legfőképpen kérdésessé vált: a rendszerváltoztatás legalapvetőbb ígéretének, a privatizációnak megvalósítását.

A kormánypárt kampányideológiája és a parlament által elfogadott kormányprogram a társadalmi cselekvők formálisan szabad karakter- és szerepváltoztatására adott biztatást, anélkül, hogy ehhez ténylegesen bárminemű összehangolt cselekvést is biztosíthatott volna. Színrelépésének időszakában persze minden kormányzat nagyot és sokat ígér – kevésbé tekinti azonban fontosnak, hogy az ígéretek mögötti szervezeti szférában ennek biztosítékait is megteremtse. A rendszerváltást, illetőleg a privatizáció szükségességét föltehetően a társadalmi többség üdvözölte, s a rendszerváltoztatás módja volt az, ami sötétben maradt a kormányprogram közzétételének pillanatától, sőt javarészt az még ma is. De tegyük hozzá rögtön: ebben nem csupán az Antall-kormányzat ludas, hiszen a rendszerváltoztatás mint pártprogram sem volt kizárólagosan a kormányra került MDF tulajdona, s eltérő célokat foglalt magába egy-egy párton belül és a különböző pártok terveiben, eltérő támogatásra talált magukon a pártokon és a kormánykoalíción, továbbá a parlamenti érdekképviselési szférán belül, s mint politikai program még sokszínűbb visszhangra talált a társadalom viselkedésében. A társadalom elfogadó attitűdjét a reménykedés táplálta, egy új rendszer, új berendezkedés kínálta felledülés, amelynek megvan ugyan a bukási rizikója, de korszakos nagyságú lendület lehetőségével is kecsegtet. A pártok attitűdje sem volt egynemű: alapvető elgondolásaikat tekintve abban szinte vita nélkül egyetértettek, hogy a privatizációra szükség van. A legszembevetőbben a gazdasági célképzetekenél voltak felfogás- vagy nézetkülönbségek, nevezetesen olyan kérdésekben, mint amilyen az állami és magántulajdon szükséges és kívánatos aránya, az állam szerepének megmaradása vagy korlátozása a „vállalkozó társadalom” illetve a parlament, a nyugati tőke vagy a szociálpolitikai kényszerek által, stb. Ugyancsak tisztázatlan maradt mind jogi téren, mind a tulajdoni kezelési felelősség terén az önkormányzati és kollektív tulajdonformák összeegyeztetése, a kárpótlási és privatizációs limitek kérdése, a jóléti és szociális háttér biztosításának felelőssége, a piacgazdasági és hitelpolitikai elképzelések társadalmi, vállalkozói és politikai kontrollja is. /Némi önkritikával bátran állíthatjuk persze, hogy a modernizáció és a piacgazdaság pártolása mellett, a társadalomszerkezet várható alakulását illetően nemcsak a pártoknak, a vállalkozóknak vagy a kormányképesnek reklámozott új állami hivatalnoki garnitúrának, de a társadalomkutatóknak is aligha voltak érvényes képzeteik/.

Még több meglepetés érte a magyar gazdaságot és a vállalkozói szférát, ha a társadalmi nagyszerkezet csoport-elemeit együtt értékeljük a változó gazdasági térrel, a nyugati aspirációjú befektetésekkel, a tőkeerős és a bizonytalan jövőjű sok tízezernyi befektetővel egyetemben. Márpedig nyilvánvaló, hogy sem a társadalmi/politikai rendszerváltást, sem pedig a kárpótlási és privatizációs ígéretek nem lehet ma már anélkül számba venni, hogy ne tekintenénk egyúttal a szociabilitás olyan kategóriáira, amelyek behatárolják a vállalkozásra képes, a privatizációban érdekelt vagy a rendszerváltoztatás céljaival alapvetően egyetértő társadalmi szférákat, vagyis olyanokat, mint az életmód, az identitás, a mobilitások, a deklasszációk, a korosztályonként módosuló szocializációs modellek, a politikai-kulturális rétegzettség, a csoportos vagy réteg-aspirációk együttese és mindezeknek összefüggési láncolata a legkülönbözőbb társadalmi perspektívákkal.

Lehetetlen elvárás lenne tehát az Antall-kormány közel négyéves működésének leltárát aszerint elkészíteni, mit eredményezett a **kormányzat tudatos rendszerváltoztatási programja a társadalmi makrostruktúrában és a privatizáció terén**. Mert bár a rendszerváltást

indító MDF kormányprogram nyíltan és látványosan tartalmazta az átmenet céljait, a múlttal való szakítás gyökerességét, a jobb jövő reményét és megteremtésének néhány ágazati terv-célját, amelyet az állampolgári reményekhez és a válságból való kilábalás vágyához viszonyítva igen reménykeltően tált is, viszont a privatizációval nyilvánvalóan szoros összefüggésben lévő kérdéseket, s közelebbről **a társadalmi makrostruktúrát illetően a kormányprogram egyetlen szót sem ejtett**, ami a kormánykoalíció összetételét és a kormánypárt számos egyértelműen bevallott célját tekintve rendkívül szembeszökő.

Ugyanakkor nem kell közgazdásznak lenni ahhoz, hogy átlássuk: lehetetlen a privatizációs ígéreteket véghezvinnie, ha a társadalom nagyszerkezetéről halvány fogalma sincs a kormánynak. Tény, hogy nem lehet a kormányt azzal vádolni – amit mellesleg sokan vártak volna tőle győzedelmes színrelépése előtt és azután is –, hogy leszámolt végre a gazdagodási-kapitalizálódási tendenciát keményen akadályozó politikai intézményrendszeri és piaci akadályokkal, valamint az ezekkel szembeni politikai és társadalmi érdektörekvésekkel. A kormányzati munka hatékonysága e téren talán gyöngébb, mint a Németh-kormányé volt (arról nem is beszélve, hogy mindkét kormányzat jószerivel csupán elkezdhetett valamit megvalósítani, de mandátuma lejárván véghez már nem vihette).

Nézzük meg hát, mit tett az Antall-kormány a privatizáció megvalósítása ügyében. Itt nem elegendő a szűken vett gazdasági és jogi szférájában vizsgálódni, s még csak nem is a pénz- és hitelpolitika területén lehet keresni a feltűnő változást – amelyek persze egyértelműen vannak –, hanem az ezektől el nem választható **társadalmi struktúraépítés** terén. A tranzitológia nemzetközi irodalma bőszes illusztrációt nyújt ahhoz, hogy a gyökeres társadalmi fordulatot vagy rendszerváltozást követő kormányprogramok milyen „tervcélokat” fogalmaznak meg a maguk programos törekvéseinek keretében. Ezekhez képest az Antall-kormány programja korántsem volt túligérő, sem szerény – csupáncsak reményt keltő, széles társadalmi bázis feltörekvésének tápot adó. Már az 1990. május 22-i **miniszterelnöki beszéd** említést tesz a gazdasági szerkezetről, a „felgyorsuló szerkezeti korszerűsítés társadalmi következményeinek kezeléséhez szükséges szociális védőhálóról”, a szociális biztonságért érzett kormányzati aggodalomról, a nagyipari munkásság sorsáért érzett teljes felelősségről, a magántulajdonosi agrárgazdaságról, a munkanélküliségi problémák várható sokasodásáról és a társadalmi partnerek közötti előre látható konfliktusok megelőzésének szükségességéről – a gazdasági és a társadalmi nagystruktúrára vonatkozó, előre kidolgozott elképzeléseket vagy pusztán vágyálmokat azonban szó nélkül hagyja. A **kormány részletesebb programja** ugyancsak szociális, egészségügyi, oktatáspolitikai tematikákat érint csupán, strukturálisakat nem, s tárgyalás nélkül hagyja azt a kérdést, hogy a privatizáció megoldása esetén milyen társadalompolitikai, szociológiai változásokkal, átrendeződésekkel és társadalmi rétegszerkezet-változással kell majd számolni. Mindenesetre a makrostruktúra 1990 és 1994 közötti változásáról készítenő leltár a rendelkezésre álló kormányzati megnyilatkozások alapján eleve hiányos kell legyen, ha a ma meglévő állapot és az induló állapot közötti egyenleget vizsgáljuk.

A kérdés lényegében az: miféle újdonszerű struktúrát és milyen társadalmi aspirációs menüt kínált fel a rendszerváltás kormánya, illetőleg kik és miként tudták ebben a maguk helyét elfoglalni vagy legalább megfogalmazni?

Újdonszerű társadalmi-gazdasági struktúra?

A **makrostruktúra céltudatos változtatása** mint kifejtett politikai cél nem jelent meg a kormányprogram eredeti szövegében, mégis **a rendszerváltás egyik legkomolyabb latens ígérete volt**. Mi több: nem is egyenmű ígervény, és nem is csak a kormányzópárté. Az egyes pártok ugyanis éppen a gazdasági rendszerváltás várható lépéseivel összefüggésben hangoz-

tatták egyik vagy másik társadalmi nagycsoport támogatásának, jobb pozícióba segítésének halaszthatatlan szükségességét. Erősen sarkítva ezt úgy jellemezhetnénk: 1989–90-ben az MDF programja „a kis- és középegzisztenciák megerősítését tűzte célul”, a Magyar Néppárt a tulajdonos parasztságot pártolta volna, a Fidesz és az SZDSZ a liberális gazdaságpolitika és a lényegében liberalizált piac hívének mutatkozott, nyíltan vállalni akarva a kemény szociális feszültségeket, az MSZP a kis- és nagyvállalati szférát mentette volna meg, a Független Kisgazdapárt a parasztság és a nyugdíjasok, a VOSZ pedig a kisvállalkozók patronálását szorgalmazta, az Agrárszövetség nyíltan a paraszti rétegek favorizálását tartotta szükségesnek, stb. – lásd a pártok programjait és dokumentumait a Magyarország Politikai Évkönyve 1990-es kötetében és az egyes pártok saját kampánykiadványaiban.

Az új koalíciós kormányzat fő ígérete a korábbi, mereven formalizált, szociológiailag hamis, marxista osztályelmélet alapján idealizált-ideologizált **társadalmi struktúra felszabadítása**, és a sarkalatos osztálytörvény /a társadalmi illetve magántulajdon közti válaszfalak/ robbantása volt. Beleértve az állami tulajdon, a gazdasági mozgásszabadság, a kárpótlás, a gazdagodás, a piaci kapcsolatok, a nemzetközi érvényesülés, stb. visszaajándékozását a népnek. Magában a miniszterelnöki beszédben ez kellőképpen hangsúlyosan jelent meg. S ugyanilyen latens, konkrétumok nélküli pártprogram-tartozék volt a stabilitás megőrzésének és a struktúrabiztonságnak, vagyis a nagyarányú és végletes szétesés megelőzésének ígérete. /A pártprogramok tartalomelemzését lásd Kovács – Tóth 1992/. Az MDF a maga **középpárti** szerepkörét is szimbolikusan megerősítő „középosztályosítási” programját helyezte célkitűzései középpontjába, mintegy sugallva, hogy a társadalom java része a „társadalmi közép”-en helyezkedik el vagy afelé tart, ezért lehet a hazai modernizáció természetes bázisa a **középrétegek** „alulról jövő” fejlődése és a tulajdonos középpolgárság megerősödése. Ezt a programszintű törekvést mindaddig sikerült az MDF-nek tartania, amíg a belső viták és a koalíciós alkuk nyomán egyre inkább a **történelmi középosztály** visszaállításának készítése kapott nagyobb támogatást, anélkül, hogy annak akár csak a történelem hajdani keretei között megvalósult gazdasági-piaci feltételei vagy továbbélő hagyományai meglelnének.

Minthogy pedig az előző társadalmi-történeti korszakban a politikai hatalom kellő eréllyel deklarálta kitűzött osztálycéljait és várható eszközeit is, az Antall-kormány nagyon is bölcsen tette, hogy jövőendő presztízse védelmében hallgatott a maga konkrét struktúra-elképzeléséről. Hiszen tudhatta és tudta is előre: uralgásának társadalmi elfogadottsága, sikeressége is nagyban attól függ, hogy ígéreteit mily mértékben tudja megvalósítani. /Bár, tegyük hozzá, hogy a mérlegelés és értékelés terén nemcsak a kormányzat fogható meg nehezen, de az állampolgárok is: kormányzat elképzeléseiről a megkérdezett lakosság egyharmadának semmiféle fogalma nincs, másik harmadának is csak töredékes képe van a rendszerváltoztatás második évében, s kevéssé valószínű, hogy ez később jelentős arányban változott volna; lásd Lázár Guy 1992/.

A rendszerváltoztatás levezénylésének és a **politikai struktúra** elemeit átalakító céltudatos tevékenységnek társadalmi elfogadtatása merészen vállalt eszköze volt a kormánynak, amit nem kis mértékben a **privatizáció ígéretére alapozva** valósított volna meg. A „változtatásnak” ez az elsődlegesen **politikai központtól jövő célmegjelölése**, illetőleg a régi hatalmi szerkezet radikális átalakítása (az akkori kormány-megnyilatkozások többsége alapján úgy tetszik:) politikailag artikulált célja volt az életbelépő kormánynak, amely a maga **hosszútávú legitimitását** is javarészt ebből a programcélból kívánta kitermelni. A pártok a választási kampány szlogenjeiben (mint akár a „Tavaszi nagytakarítás”, akár a „Tudjuk – Merjük – Tesszük” magabiztos ígérete volt) és javarészt az eltelt közel négy esztendő működésük során is azt ígérték – hol kimondva, hol szövegek mögötti sugallat formájában –, hogy az addig okkal elégedetlen, mert lefojtott, korlátozott, ellenőrzött társadalmi vállalkozókedvet és mobilitási pályákat fölszabadítják és a szabad feltörekvést politikai prioritás rangjára emelik. Az első szabad választások időszakában a versengő pártok programjainak alaptónusában célként volt

jelen a „kapitalista átmenet” szellemisége és reménye – ez okból a társadalmi és a politikai struktúrát illetően seregnyi illúzió és remény kelt életre a társadalom és a gazdaság aktorainak tudatában. A politikai pártok választási programszövegei többféle régi és új társadalmi víziót tartalmaztak, amelyek egyúttal bizonyos típusú „másik Magyarországot” és másféle gazdasági-társadalmi racionalitást sugalmaztak, mégpedig nem is egyféle módon: az „Önkormányzati Magyarország”, a „Kertmagyarország”, a „Kisrészvényes Magyarország”, a „Munkásönigazgató Magyarország”, a „Nyugat Követője”, a „Piacképes Magyarország” virtuális képe versengett a „Nemzeti Magyarország” vágyálmával. Emellett a társadalomnak szóló biztatás is egyértelműen arról szólt, hogy elkövetkezett a szabadulás órája, beteljesült a mesés jövőremények megvalósításának pillanata, s innentől immár nem a politikai pártbizottságok jogkörébe és ellenőrzési rendjébe tartozik, ha valaki feltörekszik, „osztályt vált”, százezerszeresére növeli vagyonát, Nyugaton talál gazdasági és érdekkapcsolatokat, kiárusítja megszerzett javait, vagy csak egyszerűen tulajdonra áhítozik. A korai **felhalmozó kapitalizmus ígérete** ugyan eleve magában rejtette egyesek tollasodása árán mások bukását, deklasszáldását és klasszikus elszegényedését, de ennek az esélynek előképe elsődlegesen a tudományos és publicisztikai közgondolkodásba épült aggályokról árulkodott csupán, nem pedig arról, hogy régi, jól bevált önlegitimálási eszközöket használ ismét a politikai hatalom. Mondom, mindegyik politikai rendszerváltoztatási fantomkép egy másik, a másokétól eltérő gazdaságot, piacot, gazdaság-szerkezetet, gazdasági stratégiát, válságkezelést és felzárkózási stratégiát tartalmazott akkor is, ha erre nem játszottak rá minduntalan vagy nem fejtették ki rendszerezett elképzelések formájában.

Egyben persze minden vélt vagy valódi rendszerváltoztató program esetében megegyeztek: a **politikai struktúraváltás** elsődleges célja és útja, mind a célkitűzések, mind pedig a rendszerváltó program adminisztratív és kormányzástechnikai szintjén a **politikai pluralizálódás** volt, beleértendő azt is, hogy a meglévő plurális érdekkifejeződés pártok és képviseltek formájában kell hogy megvalósuljon, függetlenül a hatalomra kerülő párt(ok)/ egyéni érdekcéljaitól. E feltétel mondhatni teljesült, bárha a teljesülés mikéntje és mértéke, elvek és gyakorlat, ideológiák és valóság viszonyáról az elmúlt három esztendőben minden eddiginél szélesebb körű nyilvános vitatkozás folyt, s a mérleg nyelvét végül is a **társadalmi elégedetlenség** túlsúlya billentette el /v.ö. Lázár 1992; Tamás 1992; Kéri 1991; Bruszt – Simon 1992; Gázsó 1993/.

A rendszerváltozás pártszférában és politikai miliőben végbemenő hozadéka mellett azonban nem kevésbé fontos a gazdaság modernizálásának stratégiai terve, amelytől részben vagy egészben függhet az elkövetkező számos rendszerváltozás egyik kortörténetileg legfontosabb lehetősége: **társadalmi rendszerváltozás** mértéke, magyarul a **társadalmi makrostruktúra** átalakulása. Erről, ha lehet önkritikusan fogalmazni, nemhogy nem-tudományos, hanem köznapi értelemben is hiteltelen lenne több kutatóintézetnyi empirikus vizsgálat nélkül biztosat állítani. A struktúrát magát illető elemzések céljait, az átalakulás mértékét és a keletkező új szerkezet elemeit illetően igen nehezen összevethetők az adatok, s főleg arra nem alkalmasak, hogy a mindennapi vagy a folyamatos kormánytevékenységgel szembesítsük őket. Bizonyossággal csupán annyit lehet állítani, hogy lokálisan éppúgy mint országosan, **jelentős differenciálódás** indult meg a megélhetésre és felhalmozásra egyre nehezebben képes népesség, illetve a fölhalmazni, vállalkozni, kockáztatni kész, s erre speciális forrásokat, képességeket és kapcsolatokat mozgósítani tudó népesség között. Tapasztalati tényként kezelhetjük, hogy a klasszikus parasztság, az úri középosztály és a szélesebb tulajdonos-polgári réteg hiányzott a rendszerváltozás előtti Magyarországon. Ez a tapasztalat azonban tudományosan vajmi kevés, s ami e téren érdemlegesen változott, például a vállalkozók számának látványos növekedése, a munkanélküliek arányának megduplázódása, vagy a technokrácia megjelenése mint jelenség is pusztán az elitesedés/deklasszáldás vertikumában mérhető, de

számos nemszándékolt következmény is beleszólt e változásokba, tehát tisztán kormányzati tevékenységként – akár negatív, akár pozitív minősítéssel – ezeket nem lehet értékelni. Mintegy állandó komponense a rendszerváltozásnak az is, hogy mind a mai napig nincs tisztázva az „ancien régime” gazdasági vagy gazdálkodási szférában érdekelt elitjének, a politikai hatalmukat gazdasági térre konvertálni képes ezreknek /vagy tízezreknek?/ mai egzisztenciális helyzete, értem ezalatt felelősségrevonásukat, gazdasági érdekeiket, megmaradt kapcsolataikat, szakértői szerepekben továbbélő hatásukat, párthovatartozásukat, stb. – vagyis sötét verem az örökség kérdése, a továbbélő múlt hatása.

Elgondolkodtató ennek tágabb összefüggésrendjében, hogy a három ágra oszló politikai eszmeyrányok /liberális, konzervatív, szocialista/ és a kétirányú társadalmi polarizálódás /gazdagodás, szegényedés/ dinamikája, folyamata miképpen függ össze. Tudjuk persze, hogy a társadalmi megosztottságnak mind a politikai pluralizálódás, a pártosodás, a gazdasági érdekek politikai szintre konvertálása, mind pedig a korábbi, korántsem oly merev társadalmi tagoltság terén milyen jelentősége volt illetve lehetett. Gondolok itt a latens többségre, amely nem vett részt a választásokon, vagy az „átmentett” gazdasági, politikai és kapcsolati tőkékre, amelyek részben konzerválják a mai társadalmi pozíciókat. De éppúgy vitatható az álláspont, hogy a mai tagoltság hiánya, illetőleg be nem látható volna lenne minden gazdasági vagy politikai kormánytörekvés akadálya. Tény viszont, hogy a politikai tagoltság felső szintjén elhelyezkedők éppúgy ismeretlenek a kormányzat számára, mint a „lent maradók” és a „lecsúszottak” tömegei, s a maradék baloldali érzelmű tízezrek ugyanúgy részei-részesei a társadalom tagoltságának, mint a jobboldali eszmékre nyitott „gyarapodók”. E helyzet aprólékos részletezésére itt nincs mód, de utalni kell arra a közismert nyugati politikatudományi dilemmára, amely összeférhetetlenséget lát a plurális politikai demokrácia kialakítása és a piacgazdaság irányába elmozdulás között, mert kizártnak tartja ezek együttes megvalósíthatóságát jelentősebb társadalmi konfliktusok nélkül, ezek viszont magát a tiszta **átmenetet** teszik teoretikusan és gyakorlatilag is lehetetlenné.

Elég tehát annyit jelezni, hogy a mai politikai tagoltság számos ok miatt korántsem tiszta a politikusok számára, s máris oda következtethetünk, hogy a kormányzat voltaképpen tehetetlen a változások terén. Egyrészt mert azok hatókörén kívül játszódnak le, s olykor kifejezetten tervei ellen hatnak, illetve nem kis részben régmúlt történelmi örökségként maradtak itt, s befolyásolásukhoz tetemes időre, szervezettebb és koncepciózusabb társadalomépítési stratégiára van szükség. Másrészt a kormányzat tehetetlensége bizonyonnyal fennáll, s erre kétségtelenül számos megnyilatkozás utal az elmúlt években /tv-interjúk, újságcikkek, riportok jelzik, hogy a társadalmi szerkezet építéséről mindig csak jövőidőben fogalmaznak/. De nyilvánvalóan nem elégedhetünk meg az arra való hivatkozással, hogy a kormánynak semmiféle virtuális képe nem volt a kialakítandó vagy a jövőben kialakuló makrostruktúráról. Hiszen annyit mégiscsak tudunk a kormány eredeti célkitűzéseiről, hogy a rendszerváltozást nagy társadalmi támogatottságra hivatkozva tervezte végigvinni. De ténylegesen kezdetben sem, mostanság még kevésbé számol a társadalmi jóváhagyás mértékével, s egyáltalán nem nevezi meg azt a társadalmi bázist, amely tételezhetően /vagy pusztán általa remélten/ mögötte áll. Látnivaló, hogy **a kormányzat nem tekinti a társadalmi struktúra alakítását vállalható vagy vállalandó feladatnak**, sőt azt is tudjuk, hogy a kormányzati tevékenység egészen napjainkig nemigen számolt avval: milyen társadalmi tömeg, réteg, osztály, strukturális csoport vagy szubkultúra átalakulása várható, amely esetleg a kormány ellen fordul, vagy ellenkezőleg, amely majdan a következő választásokon is győzelmet biztosíthat.

Mindvégig nem érzékeli továbbá az Antall-kormányzat azt sem, hogy a politikai struktúrába korábban belenyugvóan betagolódó népesség milyen gazdasági pozícionáltságra tehet szert, milyen jövőképpel és perspektíva-tudattal él együtt, s még kevesebbet lehet tudni arról, milyen mérvű mobilitási aspirációkat dédelgetett és rejtett el a népesség mobilabb, innovációra

hajlandó része a rendszerváltozás előtt, ebből mit képes ma még előkotorni, annak milyen érvényessége van, s milyen feltétel-együttes szolgálná ideális teljesülését. S miközben az Antall-kormányzat egyik vállalandó céltevékenysége a **stabilitás biztosítása** volt, mégis, az erre garanciát ígérő nyilatkozatok feledni látszanak, hogy a **társadalmi mozgások** növekvő mértékek és talán súlyosodó jelentésűek is. E dinamikai feszültség igen szembeszökő a kormányzati felfogás és a mindennapi élet szintkülönbségét tekintve. Lényegében 1990-től a kormányzat defenzív felfogást mutat a változásokkal szemben, elhárítja a konkrét mozgások tudomásulvételét, s nem vállalja sem az iránymegjelölést, sem a célzott vagy képzelt változások elősegítését, miközben fenntartja ama óhaját, hogy a rendszerváltás folyamatát kezében tartsa. Magatartási stratégiája kezdettől fogva valami **ellen** irányult (a „bolsevizmus” ellen, az ellenzékiesség ellen, stb.), nem pedig valami megvalósítása **felé**. Ugyancsak 1990 tavaszától a keresztény nemzeti elv, az önigazoló, a saját hatalmi pozíciót szélesítő, az újnemzeti ideológiával **integráló eszme** vezérelte a kormányzati politikát, amely mintha inkább mikrostruktúrák, klientúrák és informális hálók segítségével próbálná megvalósítani a makrostruktúra átalakítását. Ehhez tartozik még az egész privatizációt – mint rendszerintegráló eszközt, mint a politikai modernizáció legnagyobb szabású hazai ígéretét – tisztázatlan eszközrendszerrel kezelő kormányzati gyakorlat, amely az ÁVÜ és más intézmények létrehozásával, adó- és jövedelempolitikai manipulációkkal olyan szétkoordinált rendszert teremtett, amely volta-képpen bármiféle privatizáció esetén eleve ellentmondásban áll a váltás ígéretével és a változás gazdasági szereplőitől való érdekmögöttesekkel.

Vagyis a rendszer-egész, a makrostruktúra szempontjából inkább közelítő becslésekre, jóslásokra, ráolvasásokra, időszakos mérlegekre szorítkozhatunk csupán. E mérlegelésben azonban véletlenül sem követhetjük el azt a hibát, amelyet a rendszerváltoztatás hevülete hangulati szinten reprezentált, mikor a politikai harsonázás kíséretében ismét „a múltat végképp eltörölni!” kívánta. Hanem épp ellenkezőleg: tudván tudva, hogy mi minden maradt a helyén a politikai osztottság, a strukturális szerepvállalások, a politikai reprezentáció vagy a politikai mezőben való megjelenés terén, s okulva abból, hogyan lett privatizált vagy nyugati tőkének kiárusított magánvagyon a szocialista állami tulajdon jelentős hányadából, voltaképpen aligha találgathatunk abban a kérdésben, ki mindenki él tovább ugyanabban a közegben, változatlanul hátrányos társadalmi helyzetben, vagy ugyanazzal az uralmi eszköztárral és perszonális kapcsolatrendszerrel, amivel élhetett az elmúlt negyven év alatt – mindezt tudva igen nehezen beszélhetnénk arról, hogy ki és miképpen „törölte el” a múltat. Éppen ezért, tudatosan mellőzve itt most a lapos példákat, célszerűnek tetszik legalább a változás néhány kontinuum elemét kiemelni, érintve a társadalmi elvárás minimumot és a megvalósulás mértékét (elsősorban azokon a területeken keresve a nyilvánvaló kontinuitást, amelyek éppen a kollektivisták korszak eszményeinek el nem törődéséről árulkodnak). Az alábbi áttekintés nyilván szubjektív, sőt föltehetően igen hiányos is, azonban megkerülhetetlen a problémakör legalább vázlatos jelzése.

1/. A pártállam utáni prekapitalista korszakban a struktúra-alkotó **intézményi mechanizmusok** /illetve ezek hagyománya és jelene/, valamint a személyes társadalmi kiszolgáltatottság formáinak fennmaradása és gyarapodása ugyanúgy föllelhető mint **kontinuum** elem, amiként az ezek elleni állampolgári harc minden korábbi módja – a politikai nem-résztvételtől a nyílt érzelmi ellenállásig, a sértettségűl a másodlagos tájékozódási eszközök használatáig, a második és a harmadik gazdaság fennmaradásától a megszerzett kis vagyonok valutásításáig és Nyugatra juttatásáig, stb. – tovább élnek mint a legalapvetőbb politikai emancipációs igény látványos kifejeződései, a társadalmi védekező stratégiák legtermészetesebb formái. Az elvárásminimum a változás volt, s e téren a megvalósulás igencsak elmaradt a tervtől;

2/. A pártállami társadalmi és politikai struktúrában, röviden tehát a makrostruktúrában a **függőségi viszonyok** minden intézményesítettség mellett is megvoltak a privát szféra és a kommunikatív kapcsolatok szempontjából, de a valódi függésrendet a **centrum/periféria relációk** határolták be. Annak ellenére, hogy például a **térségi struktúra** szereplői és a társadalmi depriváltság elszenvedői nagyon is várták a rendszerváltás e téren remélhető hozadékát, a politikai-gazdasági-adminisztratív centrum szerepének csökkenési tendenciáját vagy csökkentési racionalitását – ez alig változott /inkább csak bonyolódott/ a kormány hároméves működése során. S ha részletesebben is belemegyünk:

3/. Megmaradt – ha nem erősödött éppen – a **térségi szintű politikai függőség** és bonyolultabb lett a helyi politika számára a gazdasági szférából jövő társadalmi támogatottság meghatározó volta; ez különösen kontrasztos a korábban diszpreferált térségekben, de voltaképpen minden önkormányzat magáramaradottságában is gyakorta átélt élmény. A gazdaság térségi függésrendje, a politikailag dimenzionált piacok és függéskényszerek mind a mai napig keleti és nyugati, innovatív és retardált szférára, kiszolgáltatott és sikerképes területekre tagolódnak;

4/. Továbbra is jelentős rétegek élnek úgy, hogy érdekeik közvetlenül kötődnek az **egész intézményi struktúra** működéséhez, amelynek továbbra is kényszerű fenntartói, ám szerepkör nélküli szereplői, s ugyanakkor mind gazdaságilag, mind politikai-adminisztratív piac szempontjából éppúgy kiszolgáltatottak neki, éppúgy nincsenek rá hatással, mint annakelőtte, sőt periferezáltságukat, mellőzöttségüket annál inkább átéli, minél több változással kecsegtetett maga a rendszerváltozás reménye. Az elvárásminimum egy alapos intézményrendszeri reform volt, a megvalósulás ezt részben fedi is, de a rendszertipikus függőségek ismét kialakultak;

5/. Tovább él a politikai társadalom és a makrotársadalom kettőssége, erősödik a köztük meglévő funkcionális megkülönböztetődés, karakteresen polarizálódik a szerepek hangoltságát jelző „politikusi/nempolitikusi” dichotómia, különösen a **hatalmi struktúrához kötődés** és a kormányellenzéki mentalitás; ami annál is figyelemreméltóbb, mivel:

6/. A hatalmi struktúra ismét olyan keretté lett, amely a népesség „egészének” terveit, várankozásait, vágyait artikulálná elvi szinten, a maga személyes képviselőjét azonban a politikailag érintett társadalom tagjai közül senki sem érzi át, mert sem a valódi társadalmi tagoltság, sem a politikai tagoltság **nem fejeződik ki** a parlamenti- vagy a párttagoltság formáiban, miként a gazdaság tagoltsága sem reprezentálódik a parlamenti pártharcokban, sem pedig a politikai erők nyilvános gyűrűközésében;

7/. A szétkoordinált gazdasági szféra továbbra is rejti azokat a köztes érdekeket, térségeket, ágazatiakat, csoport- és hatalmi érdekeket, amelyeket a nyolcvanas évek végén lehetett regisztrálni. Így például mesebelien tovább él a megyei politikai szintű hatalom számos formája, megerősödött az önkormányzatok /jelzem: azok, amelyeknek autonómiája a rendszerváltás egy másik nagy ígérete volt/ **gazdasági függése** a helyi /történetileg determinált/ forrásoktól, kényszerektől, gazdasági erőktől, kiskirályoktól;

8/. A hajdani, hetvenes-nyolcvanas évekbeli mozdulatlan, mozdíthatatlannak tűnő egzisztenciális stabilitást és uralmi folytonosságot egy lassan elpuhuló konzisztenciájú hatalomtechnika váltotta föl a nyolcvanas évek végére, amelyet a politikai közérzet szintjén és az uralomgyakorlás terén egy összeomlás-szerű válság követett, amely látszólag lehetőséget kínált a hatalom és a politikai társadalom térbeli dimenzióinak és szerepleosztásainak, gazdasági és piaci érdekeltségeinek átrendezésére. Ez azonban **mindmáig elmaradt**; a politikai mező sokszínűbb lett ugyan, látványosan plurális, a gazdasági szféra még nekiiramodottabbnak tetszik, de a leszakadástól semmi sem mentette-mentheti meg a társadalmi és a politikai perifériákat, míg viszont a **politikai-uralmi centrum gyorsan újraközpontosodott**, s már a helyhatósági választások idején (fél évvel a rendszerváltás „napja” után) a pártközpont(ok)/ irányították a

helyi folyamatokat, vagy olykor épp ellenkezőleg, ők hagyták magukra, szorították valódi döntéshelyesek nélküli helyzetbe a **területi struktúra szereplőit**, a központi politika helyi ügyvivőit (s ez érvényes volt mind a koalíció, mind az ellenzéki pártok vidéki sejtjeit tekintve).

A perifériáról nézve és a társadalom aspektusából értékelve tehát maga a politikai centrum, sőt: „a rendszer” továbbra is idegenként és kényszerítő hatalomként jelenik meg. S miközben a politikai rendszer a maga fennmaradását ilyen módon biztosítja, az „új demokrácia” illetően állandósulását egyre kevesebb társadalmi szereplő kívánja már. A társadalom nagyobb hányada, mondhatnánk korántsem „törpe minoritása”, hanem elsöprő többsége számára evidencia lett, hogy amennyit nyert egy új politikai garnitúra színrelépésével és a politikai hatalom „belső modernizálódásával”, az túl drága ár volt ahhoz képest, amit ezért megfizetni kénytelen az életszínvonalromlás, a hamis ideológiák, az egyre kevésbé hihető nyugathoz-csatlakozás terén. Furcsa módon még ennek ellenére is a társadalmi képzeletet meghaladni látszik, hogy miként lehetne ezen a helyzeten változtatni: a kormányzat népszerűségének folytonos csökkenése ellenére megmaradt magába a „rendszerátalakításba” vetett állampolgári remény, amely visszatartja az átalakulás szereplőit a nyílt szembefordulástól. /Röviden szólva, a taxisblokádtól óta egyetlen össznépi megmozdulás nem volt, amely megkérdőjelezte volna az intézményi, hatalmi, gazdasági struktúra illetően újratermelődésének, vagy pártos „privatizálásának” törvényszerűségét/.

A rendszerváltó magyar társadalom mind a nyugat felé menetelés, mind a piacgazdaság sürgős bevezetése, mind a lelki és anyagi kárpótlások kormány-ígéretét tárt kebelével fogadta három évvel ezelőtt. Formálisan ezek lettek volna az **új struktúra** kialakulását intenzíven elősegítő eszközök. A társadalom java része azonban e várakozásaiban csalódott. Ennek ellenére ma még semmi nem indítja el a politikai radikalizálódás útján; habár rájött: a formális demokrácia fiatal vagy tapasztalatlan politikai intézményei önmagukban még a társadalmi egyenlőség és igazságosság mérsékeltebb célkitűzéseit vagy mechanizmusait sem képesek biztosítani, s emiatt az egyén minden eddigénél védtelenebbül marad az állam, a pártintézmények és a gazdasági hiénák önkényével szemben. S ez nemcsak azért baj, mert a kormányprogram és a szalonképes ígérek mást sugalltak. Föltehetően egyetlen kormányt sem lehetne szembesíteni választási célkitűzéseivel vagy nyitó programjával. Hanem azért tragikus, mert ha korábban idegen volt is az állami- és a pártirányítástól a közvélemény tudomásulvétele, s érthető volt minden átlagember kritikai tartózkodása a rendszer támogatásától, legalább megmaradt az alávetettek jellemző cinkos, leplezett szolidaritás, és kialakulhattak a közember számára is itt-ott nyitható kiskapus megoldások, akár a második gazdaság, akár a kapcsolati tőkék fölhasználása terén. Most azonban egyértelműen lehetetlenné vált mindenfajta közösségi ellenőrzés az állam, sőt a pártok és a gazdasági szféra fölött is, s szinte fölöslegessé vált bármiféle nézetkülönbség megfogalmazása, minthogy a plurális demokrácia megteremtésének dicsőségével a hivatásos politikusok sokszorosan védettebb, rejtettebb szférába húzódnak, mint korábban voltak. /A cinkosságról és a politikai szocializáció rejtelméről lásd Szabó Ildikó 1993/.

Gyorsított modernizáció helyett – restauratív állam

Milyen struktúra bújik meg e nehezen áttekinthető és ellenőrizhetetlenül változó társadalmi mozgásban és a volt állami vagyon privatizálásának, hasznosításának háttérében? Van-e egyáltalán még struktúra? Mit hozott magával „kinőhetetlenül” az előző rendszerből, s mit „importált”? Nyugatról ez a társadalomszerkezeti modernizációs korszak?

A válasz a feltörekvő, rendszerváltó magyar társadalom szempontjából igen kevésbé egyértelmű. A kormányzati tevékenység hangütése kezdettől az volt: meg kell teremteni és ki

kell bővíteni a politikai demokrácia intézményeit, s olyan strukturális változásokat kell hozni, amelyek messzemenően meghaladják a pusztán politikai szféra hatókörét. Mégpedig /mint azt a „Tulajdon és privatizáció” című Matolcsy-anyag, valamint a Kupa-programot követő Szabó Tamás-féle tervezet, majd utóbb az ezek alapján kialakított 1991-es törvénycsomag pontosan mutatja/, az Antall-adminisztráció az első szakaszban óvakodott a privatizációt a maga spontán útján „elengedni”, s főként 1991 őszétől, az amúgy is karakteres kormányváltoztatás időszakától megkezdte a privatizációs folyamatot keményen etatizálni, mondhatnánk: kormányzativá tenni, valamint kiárusítani részint magát a privatizációs eszmét, annak eszközrendszerét, bizalmi pozícióit, és átvenni a befolyásolás jogát az ellenőrzési jogok terén, ami végül is a privatizáltak kisajátítására koncentrál. Az új rezsim hivatalos ideológiája ismét a változások „igazi” képviselőinek legitimációját kívánta elérni, szembeállítva őket először a népesség széles köreiben hitelüket veszített korábbi pártfunkciókkal, a veszteséges vállalatok vezérkarával és a változásban nem érdekelt társadalmi szereplőkkel. Ezt követően azonban mind az új ideológiai tájoltság, mind a politikai és a gazdasági várakozások egy nem elhanyagolható része kereste az „új kiegyezés” lehetőségét a vagyoneelosztásban és az új privát vagyonok kiépítésében érdekelt adminisztratív illetve politikai garnitúrával. A kárpótlás ügyének késleltetett fölvétele, vagy a földtörvény ügye, a vagyonejgyek mesterséges szabadpiaca és állami fizetőeszközzé változtatása ugyancsak arra volt hivatott, hogy megnyerje a társadalom rokonszenvét a kormány iránt, valamint hogy egy új klientúra kiépítését alapozza meg, amelynek elkötelezettsége segítette vagy segíteni fogja a közös nyelv megtalálását a korábbi /központi vagy helyi/ **hatalmi eliten** belül található reformerekkel (akik egy része jó érzékkel átlépett a gazdasági „modernizáció” szférájába), illetve a hatalomhű új modernizátorokkal, akik tevékenyen elősegítik a kormányzati teljesítmény elfogadtatását és a kormány érdekköreinek vagyoni perspektíváit. Hogy ez a fajta új „társadalmi szerződés” végső soron nem a társadalom fölemelkedését, hanem egy privilegizálni kívánt réteg megteremtését szolgálta inkább, az talán nem szorul bővebb kifejtésre.

A kormányszatnak ebben a modernizátori gesztusában, amely nem követelt vérfürdőt, eleve bennfoglaltatott a hosszú távú önlegitimáció, a „csendes átmenet” célja. Ám egyúttal egy új **integrálási** kísérlet is: a kárpótlás mint a politikai bizalom és a joviális együttérzés megvásárlásának eszköze éppen ettől kezdve lesz hivatott új osztálybázist teremteni a kormányzati ideológiának, éppen ezúton lesz korlátozó eszköze a jobbára szabaddemokrata vagy volt szocialista vezetésű helyi önkormányzati szabadságjogoknak. Mindez korántsem kapkodósan zajlik: idő kell, mondja az új hatalom, amíg bizonyítani tudunk, s mivel ebben mindenki érdekelt, közös sikerünk feltétele a közös cél és a kollektív cselekvés, elsődlegesen pedig a mi uralgásunk. Aki pedig ebben nem segít /v.ö.: „aki nincs velünk, az...”, az immár nem egy politikai párt vagy mozgalom elutasításában bűnös, hanem a társadalom egészének érdekeit veszi semmibe /v.ö.: „össztársadalmi érdek”. Következőleg: bármi, amit utóbb kritikai éllel kérnek számon rajtunk, az egyenesen marxista-bolsevista-zsidó-kozmpopolita sugalmazásból és kommunista retrográdságból ered.

E legitimitást garantáló álláspont igen megfontolt politikai éleslátásról és tervezésről bizonykodik. S mivelhogy a hatalmi ágak megosztása formailag megtörtént, az új formális demokratikus intézményrendszer pedig kiépült, lehetetlen egy pusztán gazdasági racionalitás, piac-logika vagy válságmegoldó attrakció nevében számonkérni a kormányzaton, mit követett el a gazdaság vagy a társadalmi mozgások felszabadítása terén. A kormányszat önlegitimálása ugyan nem találkozik a társadalmi közvélekedéssel, s a megkezdett államközpontú kisajátítási folyamat sem kedvez az új tulajdonosi rétegek kialakulásának, mégis ez az állami beavatkozási filozófia szolgál alapul az intézményi privatizációhoz, amely nehezíti a befektetési bátorság megnyilvánulását, korlátozza a vállalkozási esélyeket minden téren, és szükségképpen minimalizálja a kisbefektetői részvételt. Nem beszélve arról, hogy a kormányzati program egyik fő

ígérete: a modern polgári társadalom, a vagyonos középosztály megteremtése – mint államilag szentesített politikai cél – nehezen is vitatható akár az ellenzék, akár a szélesebb, ellenérdekelt társadalom részéről. Ugyanis lehetetlen (pontosabban hatástalan és értelmetlen) ma már organikus kapcsolatot megnevezni a politikai szféra nemdemokratikus működése és a mély társadalmi-gazdasági egyenlőtlenség között. Lehetetlen lett kimondani az ideológiai felszín alatti növekvő társadalmi elégedetlenségek politikai okait, képtelenség lett a politikai bürokratikák privilegizált helyzetét és ellenőrizhetetlen politikai/-gazdasági hatalmát a meg-nem-tervezett rendszerváltás szükségszerű következményként megnevezni, pláne azt állítani, hogy nemcsak a jövedelemelosztás szférájában, hanem a **döntéshozatal valamennyi fő területén** monolitikus maradványok élnek tovább, új hatalmi dominanciák épültek ki, s ez sok esetben ellene dolgozik a társadalmi struktúra céltételezetten pozitív, demokratikus változásának. A kormányzat részére viszont stabil hivatkozási alap marad viszont az, hogy centralizációs gyakorlat nélkül a termelői vagy szolgáltató társulások a maguk vadpiaci érdekracionalitása alapján /és korántsem demokratikusan/ alakíthatják a társadalmi struktúrát, tehát kell valaki, aki ellenőrizheti a gazdaság és a piac korlátlan spontaneitását, s ki más lehetne ennek ellen-szere, mint az állam s az ő felügyelő intézményei, érdekképviselői, gazdasági érdekeltségei...?

E kényszeredetten vállalt bürokratikus ellenőrző funkció, s a hivatalosan generált **apologetikus ideológia** a jövőépítő logikának, valamint a fejlődés racionalitásának nevében ismét „tudatos tervezője” próbál lenni a társadalmi szükségleteknek és akaratoknak. Mindez aligha szolgál másra, mint önlegitimációra, ráadásaként egy elitisztikus szerepkör tartósítására. Mind a **piac** újrafölfedezése – mint minden társadalmi baj megoldásáé –, mind pedig a parancsuralmi gazdaság fölváltása a gazdasági parancsuralommal, a látszat szintjén azt a hallgatólagos felismerést sugallja, hogy a társadalom és a gazdaság makroszintű változásai nem valami rosszul újraközpontosított uralom, hanem **liberalizált piaci önszabályozás** eredményei; vagyis szó sincs állami gyámkodásról és hatalmi presszióról, elosztási privilégiumokról vagy protekcionista tervezési logikáról, apparátusok önérdékéről vagy a politikai szféra kiterjesztéséről. A „fejlődésről” van csupán szó. Az önigazoló ideológia szerint mindeme jelenség-együttes egy átmeneti társadalom belső konfliktusainak kifejeződése csupán, s hovatovább egészen természetes, hogy a teljes, sőt bővített intézménystruktúra újratermelődik olyan feltételek mellett, amelyeket /nem a kormányzat és a hozzá közel álló körök primér érdekei, hanem/ a politikai-gazdasági prioritások megkövetelnek.

Ez az érvelés elvileg elfogadható volna, de az átalakulás folyamatának kormány által irányított gyakorlatát immár nem lehet a korábban megszokott módon, pusztán osztályuralmi szükségszerűségekből megnevezni, nem lehet az újracentralizáció mentségül fölhozni, s a kormányzat sem hivatkozhat örökre arra, hogy az előző politikai rezsim miatt jutunk ma történelmileg még elmaradottabb helyzetbe. /Az erről megfogalmazódó közvélemény ugyan-csak csökkenő toleranciát mutat, már nem hiszik az emberek a kommunisták felelősségét a mai botrányok kitörésekor/.

A gazdasági és politikai szféra integrálásának céljával és az önmagára osztott modernizátori szereposztásával a kormányzat a társadalmi közviselkedés olyan motívumainak összefogására próbált vállalkozni, s olyan szubjektív társadalmi értékek rendszerét kívánta honosítani, amelyek nem a társadalom egyik vagy másik osztályának prioritását, hanem elvileg a gazdasági **versenytől való függőséget** teszik fő mozgatóerővé /lásd a '90 májusi miniszterelnöki beszédet és az MDF programszövegét, majd a későbbi gazdasági terveket/. Amiként például az új önkormányzati törvény a településeket egy képzeletbeli startvonalról indítja úgymond „egyenlő feltételeket” szabó versenyre a normatív támogatások megszerzéséért, vagyis feledni látszik a centrum-helyzetű, évtizedekig túltámogatott megyeközpontok és az arzénos vizű, előregedett aprófalvak hozott különbségeit, ugyanúgy a zéró-pontról indított kapitalizációs verseny is **strukturális ellentétet** termel újra, amikor a dinamikus fellendülés

ideológiájával nemhogy nem csökkenti, de egyenesen támogatja a szelektív módon átörökített strukturális egyenlőtlenséget. A tulajdonviszonyok esetén „átrendezése”, az **egyenlőtlenség sokféle formájának törvényesítése**, és a válságmegoldás vállalása címén egy **új politikai-gazdasági elit** kezébe jutott a rendelkezési hatalom. Így a kormányzati munka azt a látszatot kelti, hogy a „rendszerátalakítás” megoldotta a fordulatot a régi politikai elit uralmi korlátozásával, s a ma kiosztott privilégiumok immár a gazdaság logikáját követik, fölébe kerülve a politikának, meg az állam mindenhatóságának, megadva egyúttal a lehetőséget mindenkinek a följebb jutásra, sikerre, érvényesülésre. Szó sincs tehát arról – sugallja ímígyen a kormányzó-párt –, hogy az új politikai elit, és a még ellenőrizhetetlenebb új nómenklatúra gazdasági hatalma az állami privilégiumok elosztására is nyilvánvalóan áttérjed, magyarán hogy egy **új politokrácia** és annak ágazati relációi döntenek a struktúrák célszerű átalakításáról. Hanem csupán arról kell most beszélni, hogy a gazdaság adott intézményes struktúrája a pártállam megtermelte elmaradottságot hordozza nyüggként, s a fejlődés ezenfelül is külső és belső korlátok, meg körülhatárolt utak mentén lehetséges csupán, így elöntelen alakulásáért sem a mostani kormányzaté a felelősség...

Ugyancsak kontinuos elem tehát az **egyszemélyes kormányzati diskurzus**. A társadalom java része, amely nem vesz és nem is vehet részt a párbeszédben, vagy átlagos esetben is eleve ki van zárva a politikai párbeszéd minden formájából, eközben pontosan tudja, hogy formális és konkrét értelemben egyaránt az új politikai apparátus és kapcsolt részei rendelkeznek mind-ama döntéshatalommal, amely a politikai struktúra keretének tartósításához és gazdasági előnyök megszerzéséhez szükséges. Következésképpen az **uralkodó elitnek**, mint az állam és a társadalom érdekei megtestesülésének, illetve annak legitim kifejeződésének politikai akarátát végső soron e társadalom etabliozott gazdasági és politikai struktúrája szenved el. Mind e két szférában fennáll persze az a helyzet, hogy a politikai vezetés döntései elemelkednek a társadalmi valóságtól, ezért korántsem oly hatékonyak, és egyúttal kevésbé önkényesek, mint amit várni lehetne tőlük. Emiatt a legfőbb politikai vezérszereplők inkább fecskendővel rendelkező, de annak használatát nem ismerő tűzoltókhoz hasonlatosak, akinek rohamozási gyakorlatok sokkalta hatékonyabb, ha a cég presztízsről van szó, mintha egy társadalmi katasztrófa megelőzéséről. E utóbbiban ugyanis a legkevésbé sem érdekeltek.

Mindebből, és a társadalom java részének **politikai távolmaradásából** következően a társadalom gazdasági-struktúrája elsősorban az **elit döntéshozó hatalmától meghatározott**, s a struktúra felső szintjét az átmeneti kormányzás időlegessége, a sikerképesség bizonyításának kényszere, a mesterséges politikai karizma kialakításának igyekezete, és hangzatos, de alapjában véve abszolút formális demokráciára törekvés, valamint a társadalmi apátiára építő rövidtávú előnyszerzés teszik megfoghatatlanul puhává. Ebbe a sokoldalú tevékenység-együttesbe már technikailag sem férhet bele, hogy a makrostruktúrára vonatkozó bármiféle kormányzati elképzelés megvalósítása cél lehessen. Felelőtlenség nélkül állítható tehát, hogy a rendszertagoltságot figyelembe vevő makrostruktúrát illetően a kormányzatnak /egészében, s az egyes politikai döntéseknek részleteiben/ sem volt és nem is lett célja a társadalmi makrostruktúra alakítása. A politikai főhatalom függetlenedése a társadalmi szinttől, s arrogáns válaszai a társadalmi kérdésekre egyaránt azt tükrözik, hogy a választásokon elnyert legitimitás és a hatalom berendezkedése ismét mindenféle értelemben **kizárja a társadalom beleszólását** az őt magát érintő ügyekbe, annak ellenére, hogy a képviseleti mandátumot nem erre adta. Ez pedig – a kormány és a politikai élet főbb szereplőinek egyre romló társadalmi értékelése mellett – ugyancsak nem az Antall-kormány „bűne”, hanem a parlamentáris demokráciák egyik sajátlagos alapproblémája.

Hiba lenne persze azt hinni, hogy a szocializmus utáni rendszerben (legalább „a fű alatt”) nem épül ki a hatalom alsó szintjének és a társadalom különböző rétegeinek kölcsönkapcsolata és eltérő érdekszféráiknak önálló perszonális hálózata. Mert bár a koalíciós, többpárti politikai

vezetés mint önmaga számára az egyetlen vitathatatlan döntéshozó testület, látszatra totálisan központosított, illetve a kormánybizottságok és titkárságok miatt egy kézbe összefutó, mégsem hozhat egyetemlegesen érvényes döntéseket, s ki van téve annak, hogy túl a plurális parlamenti erőgyakorlatokon és ellenzéki megtámadtatáson, a végrehajtó/közvetítő szintek saját ellenállása miatt valahol mégis elvész a **központi személyi akarat**, illetve a tűzközelbe kerülők saját érdekeinek racionalitása révén a más érdekek is szembekerülnek a központi döntésekkel. Ezek a nem-kormányzati racionalitások nemhogy fokoznák a hatalom működési sikerét, de belső korlátként, láthatatlan reflex-szintként az egyes politikai szereplők versenyképességét igyekeznek növelni – olykor a vezérkari érdekek ellenében is, mindenesetre olyan politikai mezőt alkotva, amelyen az egyes aktorok szerepe gyakorta a kormányfőhöz vagy a kancelláriához fűződő viszony által meghatározott és a párt- vagy kormányzati érdekeken túl még önértékével is telített.

Az önérték gazdasági és politikai-pozicionális kifejeződése, mint a kormányfőhöz képest definiált viszony, két szempontból is döntően „felülről meghatározott”. Mindkettő történeti gyökerű éppannyira, mint jelenkori. Az egyik szempont a ma gazdaságpolitikai téren vállalható kormánystratégia: itt nemcsak a nyugati piacba betagolódásunk korlátosságára gondolok, amely nem mai eredetű, hanem arra is, hogy a ma Európában bárhol vállalt kormányzati gazdasági stratégia és irányítási racionalitás lényegében kétféle: liberális vagy konzervatív. Az Antall-kormányzat (eltekintve itt a kormányra kerülés előtti liberális frontban betöltött szerepétől) kezdettől és nyíltan a **konzervatív** politikai magatartás és értéktudat prioritását kívánta biztosítani, holott a huszadik századi konzervatív kormányzatok és gazdaságpolitikák okkal vállalják a nyugati értékrendnek azt a részét, amely elutasítja a nagymérvű állami beavatkozást, sőt részben elutasítják a szabadpiaci verseny mindenhatóságának elismerhetőségét is. Ami pedig a magyar konzervatív Antall-eszményt, a húszas-negyvenes évek közötti állami konzervativizmust illeti, az éppen gyökeresen ellentétes volt a modern nyugati mintával. A másik nyugati eszmény, amely a politikai célképzetek terében megjelenik, a **liberális** állampolitika, amely viszont politikai garanciák biztosítása mellett mond le a kormányzati beavatkozásról, s nemcsak a politikai befolyás „privatizálásáról”, hanem a gazdasági folyamatok egy kézbe markolásáról is. Tehát minálunk keveredik a legrosszabb fajta nyugati minta és saját stratégia: megmarad a központosított állami szerep, de liberális tolerancia nélkül, megmarad az erős beavatkozás, de közjogi hitelintézetek és a mezőgazdaság állami szubvencionálása nélkül, megmarad a parlamentarizált felelősségvállalás és az állampolgárokra visszatérített gazdasági felelősség – de a kormányzati presztízs vélt/valódi csökkenése nélkül.

Egy másik forrása a „sikerképes” önlegitimáló stratégiának, a privatizáció mint hűbérbizomány működtetése, vagyis egy látványos újrafeudalizálási, vagy legalábbis paternalizálási kísérlet. Az MDF (illetőleg a koalíciós kormánypárt) részéről a privatizáció lehetősége úgy merül föl, mint a „bűnös nemzet” öntudatának visszaadományozási gesztusa, amely nemzetet éppen **ez a kormányzat** szabadította meg a nyakán ülő tovarisoktól, a szocialista kényszerpiactól, a kágéestés függésrendtől, az egész negyven évi „terrortól és totalitarizmustól”. A privatizáció mint fogalom és a kárpótlás mint ideológiai bunkó ezért nem szolgál más célt, mint a nemzet kárpótlását ‘56-ért, a kényszerpiacért, a retardált életért, a tulajdon elrablásáért, a lélek gyötrelmeiért. A kárpótlás és a privatizáció itt és ma lényegében az államilag szabályozott zabrállás törvényi legitimálása. Jóvátétel, annak, akinek jut, akinek juthat, akinek jár. Vagy azoknak, akitől a jövőben majd a jelenlegi privatizáló garnitúra politikai és gazdasági tevékenysége következtében indokolt kárpótlása várható.

Strukturális szereplők

A rendszerváltozás utáni **privatizáció** és a **magyar társadalom makrostruktúrája** összefüggéseiről röviden, s főként egy elfogulatlan áttekintésben írni aligha lehetséges. Ez persze nem jelentheti azt, hogy legalább néhány, az utóbbi egy-két évben bizonyosan fontossá vált **strukturális szereplőt** meg ne említsünk. A makrostruktúrában betöltött, illetve az eltelt rövid idő alatt is változó szerepük elemzésére itt nincs mód, illetve sokoldalúbb empirikus igazolásra szorul minden állítás, mint amennyit a mai ismeretek birtokában megkockáztathatunk. Az alább megnevezettek is csupán azért érdemelnek kiemelés, mert a korábbi életstílus-csoportok vagy státuscsoportok közül nagymértékű változásuk hozza őket előtérbe, s valahol mégiscsak ott vannak a privatizáció szociális terében. Ilyennek gondolom a legfontosabb strukturális elemet: a **munkanélküliek** hatalmas tömegét, amelyet a nyolcvanas évek végétől többé-kevésbé rendszeresen tanulmányoztak a téma kutatói, s amelynek nyomasztó megjelenése mint problematika is a válságkezelést igényelné. Sajnos ezzel kapcsolatosan föltehetően éppoly kevésbé tudott a kormányzat előzetes elképzeléseket megfogalmazni (eltekintve az általános jóslatoktól), mint a társadalmi-gazdasági struktúra átformálódásáról. Ugyancsak makroszintű kezelést, értelmezést igényelne a **vállalkozók** számának és rendkívül eltérő típusainak elemzése, akik a társadalmi piramis csúcsa /köznapian szólva az elit és a káderek szintje/, valamint az egész építmény talapzata /a munkás és agrár-foglalkozásúak széles bázisa/ közötti szférába kértek és kaptak bebocsátást, ha ugyan nem szárnyaltak el e réteg fölött. Meggyőződésem, hogy külön elemzést érdemelne a „**politokrácia**”, vagyis a vélhetően megnövekedett nagyságú politikakiszolgáló szféra, valamint a létszámában látványosan terjedelmesebbé váló **technokrácia**. Minthogy azonban a politikai szféra aktorairól és a társadalom főbb gazdasági szereplőiről többféle elemzés is készült már, s mert a kormányzati megnyilatkozások homlokterében /a struktúráváltozást illetően/ leginkább két elem tűnik hangsúlyosnak, csupán ezekről illeszték ide néhány sort. Ezt is mindössze azért, mert a legkülönbözőbb vélekedések és elemzések szerint a társadalmi nagyszerkezet nem változott alapvetően, a pártállami **rendi hierarchia** azonban okvetlenül **bővült** e szereplőkkel, némiképp attól is függetlenül, miben változott a politika-irányítási technológia.

A politikai változások és a társadalmi átrendeződés aligha került szinkronításba. Ugyanakkor azonban a központi hatalmi stratégia ismét ugyanaz, mint öt vagy tíz esztendeje: a rendelkezés és az ellenőrzési szintek kialakításának joga, a saját közös érdek megszervezésének technikája oly módon sajátítódik ki a politikai szféra aktorai által, hogy szinte szociológiailag önálló réteg keletkezik, amely szükségképpen szemben, olykor konfliktusban áll a széles társadalmi érdeksokféleséggel. S ahogy a **vállalkozói** szféra nem hiheti komolyan, hogy társadalomfüggetlenül egzisztálhat, a **technokrácia** sem élheti át saját közös érdekét – hisz ezerféleképpen megosztott, nem szervezheti meg a kollektív tulajdonát sem – hisz egyre végletebben tagolt, nem tervezheti saját jövőjét sem, s még kevésbé kapaszkodhat saját múltjába, ha nem rendelkezik a társadalmi produkció vagy az érdekbefolyásolás hozott, előző rendszerből átörökölt vagy a változás korszakában újrászervezett eszközeivel. Ugyanakkor sem a hatalmi szinten, sem a mikro-miliók szintjén nem lehet szó a konszenzuális érdekegyeségről, sem pedig a politikai vagy gazdasági profit kormányzati körök általi teljes kisajátításáról. Mégpedig azért nem, mert a közbülső szinteken és a társadalmi-politikai gúla vertikális járataiban az a korántsem ellenőrizhető **vállalkozói érdekközvetítés** alakította ki pályáit, amely sem a politikai elitfunkciót viselők körében, sem az alávetett szférában nem bízik, s hatékonysága mindkettőnek alkalomszerű kihasználására épül. /Csupán a hasonlat kedvéért: az ábra kísértetiesen emlékeztet az újkori abszolutista állam politikai szerkezetére, avval a különbségtétellel, hogy a származási arisztokrácia helyét kapcsolati és politikai tőkének, a nyers meggazdagodási szándékok sikerképes nemesei vették át/. Mi több, vélhető, hogy a termelési

és kapcsolati profitmaximalizálás inkább ennek az új társadalmi képződménynek, a **feltörekvőknek** sikerült a legjobban. Ez persze nem zárja ki, hogy a hatalom jelenlegi csúcsán ülők érdekeltsége is megvan ebben a sikerszférában: köztudott a parlamenti képviselők részvétele különféle alapítványokban, igazgatósági tagságokban és más grémiumokban, valamint föltehető a maguknak privatizált gazdasági szférában való közvetett jelenlétük is.

Minthogy pedig a kormányprogram és a kormányzati tevékenység vállalt célja a piaci mechanizmusok kiépítésének, illetőleg a piac mint mechanizmus-szabályozó eszköz érvényre juttatása volt, e téren nemcsak az érdekeltség, hanem az elégedettség is a kormányzat birtokába kerülhetett. Más kérdés, hogy a meghirdetett versenyszellem végső soron, a politikai ciklusok változást hordozó etapjai után kinek a malmára dolgozik majd. Megtörténhet, hogy a **kollektív hatalmi érdekesség hiánya** miatt a mobilabb vállalkozói szféra esetleg fölébe kerekedik majd a politikai apparátusoknak, vagy helyet is cserélnek, vagy mindketten áldozataul esnek más, ma még marginálisnak tűnő érdekszférák hatalomrakerülésének illetve befolyásának.

A makrostruktúra változását illető elképzeléseket vagy kormányzati célokat keresve persze okkal kérdezhetnők: mi is az a makrostruktúra, hol húzódnak határai, mik képezik mikro-szintjét vagy szerkezeti alrendszerait, s ki biztosítja azt, hogy a mikro-szintek funkcionális összefüggéseiből a makro-szint működése következzen? A választ – s főképpen a gazdaság szférájával vagy konkrétan a privatizációval kapcsolatban – ma még lehetetlen megadni. A kormányzat által kialakított kamarillapolitika, amely biztosítja a miniszterelnök egyszemélyes döntését és ugyanakkor kiszolgáltatja neki a közvetlen közelében fölállított bizottságokat, titkárságokat és a pártkoalíciót is, láthatóan inkább az alkalmi problematikák feloldását tekinti feladatának, nincs kellő áttekintése az alárendelt szférá/k/ról, ezért arról érvényesen, stratégiaileg dönteni is képtelen. Ez mindenképpen a koalíciós kormányzat számlájára írható, hiszen mint a Kádár-korszak alkonyának kormányzatát sem, az Antall-kormányzatot sem zavarja, hogy a társadalom plurális érdekszférájáról mit sem tudva kell nap mint nap döntenie. A mai kormányzati szerepfelfogás is abban áll, hogy a **nagytársadalom politikai képviseletét** /mi több, egészen a legkisebb körök szintjéig a helyi társadalmakat és civil szerveződések is/ híven képviseli, kifejezi és biztosítja a politikai szervezetrendszer, tehát a politikai struktúra alakításakor csakis pozitív **politikai menedzselésről** van szó, nem pedig nyílt döntéshatalomról. S mivel a politikai struktúrát épp a hatalmon lévők szívesen tekintik a társadalmi struktúra hű kifejeződésének, nyilvánvaló, hogy a kormányzat bármit is tesz, azt „csakis népe érdekében” teheti. S ha valóban tesz, azt épp politikai menedzsereinek köszönheti mindenki. E szemléletmódban a **társadalom integráltsága** egyértelműen alárendelődik a piacnak, a piac pedig nemcsak mint tevékenységek értékének összemérésére alkalmas terület definiálódik, hanem mint **fő szervezőelv**, amelynek korlátait senki sem tudja meghatározni, ezért mindent célszerű rábízni...

Érdekes módon a kormány rendszerváltó szerepköre és gyakorlati vállalása ezen a téren egybevág az eredeti, választások előtti ellenzéki törekvésekkel: „A piacnak megfelelő társadalmi szerveződés központi értéke az esélyegyenlőségre épülő verseny” – szól az SZDSZ rendszerváltási programjából (14. p.), s ténylegesen az ellenzék a parlamenti munkában sem nehezítette igazán a piacgazdaságra áttérés kormányzati kísérleteit, sőt, a maga módján forszírozta volna azt, s ma is programos ígéretként vállalja a „keményítést”. Arról, hogy az egyenlőség-esélyek milyen mértékben hiányoznak, érintőlegesen szól a kormányprogram, és sokoldalúbban épp az SZDSZ-program elemzi mindezt – ezért még csak föltételezni sem lehet, hogy a piaci mechanizmusok elszabadítása nem kapcsolódott össze a vezető politikusok tudatában a destabilizálódó társadalommal, a leszakadók és lemaradók reménytelen tömegeivel. Ennek ellenére:

– akár piaci, akár /az evvel nyilvánvalóan összefüggő/ demokratizálódási célrendszert nézzük, nehezen tudunk választ adni arra, milyen fogalmi képzete volt /és van/ a kormánynak a népesség strukturálisan meghatározott várakozásait, célképzeteit, és az érintettek gazdasági hovatartozását nézve.

– ugyancsak kérdés, hogy a politikailag releváns csoportok kielégítőnek tartják-e a maguk strukturális pozícióját, s a pártok működésével megkapják-e érdekeik közvetítésének igényelt módját, érzik-e jelenlétüket a politikai térben...

– magyarul: volt-e értelme számukra a rendszer változásának, s e változás ígér-e még valamit? A konszolidált demokrácia és a kapitalista piaci rendszer együttes bevezetésének nehézségei ugyanis csálóka célt és aligha vállalható terhet jelentenek a kormánynak számára, tekintettel arra, hogy a politikai társadalom szereplői igen csekély mértékű interakciót vállalnak a legitim kormánnyal és a parlamenti pártokkal is, valamint igen csekély bizalmat adnak **az államnak mint elidegenült entitásnak**. Jószerivel több kétely övezi a kormánynak teljesítő-képességét, mint amennyi segítséget ehhez kérhet vagy elnyerhet. Mivel pedig már a rendszerváltás programja előtt egyértelmű volt, hogy a társadalom nagyobb hányada jobban akar majd élni a változások után, viszont szintúgy a nagy többség volt bizalmatlan a kormánynak ebbéli sikerei iránt, ezért korántsem meglepő, hogy a demokratikus állam jóléti szerepére vonatkozó képzeteket és a társadalmi hovatartozás szubjektív elemeit /mint bármilyen gazdasági vagy egzisztenciális siker, jobb perspektíva, megélhetési biztonság, társadalmi önbesorolás, kollektív és/vagy politikai bizalom, társadalmi szolidaritás, stb./ a kormánynak aligha vehette figyelembe a maga rendszerváltoztatási stratégiájának kidolgozásakor. Ez persze annál súlyosabb mulasztás, minél inkább az vált az új kormány sikerességét értékelő társadalmi vélemények alapjává, hogy a jövedelmi egyenlőtlenségeket miként tudja csökkenteni. /Lám, itt keveredik az előző rendszer stabilitásáról megmaradt szubjektív társadalmi élmény és a feltörekvés reménye a képzelt kapitalizmus iránti elfogadó vagy tartózkodó viszonyral/.

– tehát: a kormányzati tevékenység társadalmi tolerálása, a kormánynak iránti bizalom s az elégedettség változása súlyosan összefügg a társadalmi pozíciók megtartásának reményével, a privatizációs ígéretek komolyan vételével, illetve az erről szóló kormánygaranciákkal, vagyis tágabb értelemben a **strukturabiztonsággal**.

Tegyük hozzá rögtön, hogy nemcsak a társadalomkutatóknak, nemcsak a ma már kormánypozíciókban vagy parlamenti padosorokban ülőknek nem volt relatíve pontos képük a társadalom struktúrájáról és ma sincs képe a struktúra átalakulási folyamatáról, de kétségtelenül tovább él és zavarja a mai tájékozódást az a virtuális makrostruktúra-kép, amely a szocialista korszak alatt erősödött meg, s amely a relatíve jó egzisztenciális biztonságot sugallta. Ennek az emlékek közvetlen találkozása, szembesülése a mai magyar vadkapitalizálódással, igen drámai fordulat; éppen ezért a mai struktúra-alakulás mélyen összefügg a piaci viszonyok és a kapitalizmus mint létforma elfogadásával, a társadalmi polarizálódás mint velejáró jelenség tolerálásával. E „modernizációs alkalmazkodóképességet” minden társadalmi szereplő esetében szükségképpen meghatározza az iskolázottsági és a strukturális pozíció, a szervezeti-intézményi mechanizmusban megszerzett hely és befolyás, illetve az uralkodó hatalomhoz fűződő viszony. Kétségtelen, hogy a kormánynak egyik legfőbb stratégiai fegyvere e szükségszerű modernizáció vállalása, „levezenylése” volt, ám amennyire csökkent a **kormányzati presztízs**, annyiival nőtt a kormánnyal szembeni **bizalmatlanság**, s még inkább nőtt a kormánynak által honosítani kívánt kapitalizmus elleni **elutasítás** aránya a társadalom tipikus attitűdjei között /erről lásd bővebben Bruszt – Simon 1992; Kolosi 1993; Lázár 1992; Gazsó 1993; Kopátsy 1993/. Jól kifejezi mindezt az is, hogy az 1994-es választási szlogenek szinte mindegyike a „jobban”, a „tisztességesen”, a „becsületesebben” jelzőket használja az egyéni- és pártjelöltek programjának és személyének szavatolásaként.

Persze, csalódni is csak az tudhat, akinek voltak legalább elvárásai. S mert sokaknak voltak korábban társadalmi feltörekvési reményeik, annál feltűnőbb, hogy /még azok estében is, akik a rendszerváltozásban, a rekompensációkban mélyen érdekeltek voltak/ fásultságra, frusztráltságra, bizalomhiányba fordultak át a támogató magatartások. Visszájára sült el a „közérzetjavító kormányzati intézkedések” /mint a privatizáció, a kárpótlás, a 3/3-as ügy, a médiaháború/, s a kormányzat újabb keletű ígéretei is hiteltelenek maradnak. **Szakadék** képződött már 1991-ben a társadalmi **közhangulat** és a **kormánypolitika** között. A lejáratódott kormányzat ma már hiába is fogna a társadalom nemzetcentrikus vagy egyenlősítő „egyenműsítéséhez”: a rendszer hatékonysághiánya és az **új politikai osztály** delegitimálódása miatt csupán még vaskosabb kudarcok érnek. (E jelenségekről lásd Erős 1993; Pataki 1993; Kéri 1991; Lázár 1992; Tamás 1992).

A közvélekedés persze szimplán úgy fejezi ki ezt, hogy maga a rendszerváltás is elsősorban az **elitek cseréje** csupán, a kormányzat a maga számára privatizált vagyonok megtartását tűzi célul, illetve pusztán a felsőbb rétegek érdekeit képviseli, s épp ezért a saját működését is mindenekelőtt a jól pozícionáltak, a gazdagok, a régi vagy új politikai szférához tartozók befolyásolhatják. Érthető, hogy a közvélekedésben, annyi megokolt gyanakvás után, nemcsak az dolgozik, hogy minden hatalomrakerülőt csalónak tart, hanem az is, hogy az állampolgárok többségének tisztázatlanná lettek gazdasági, képviselési, társadalmi **hovátartozási érdekei**. Rövidebben: a változásoktól óvakodó korábbi közérzetet a **létbizonytalanság** váltotta föl, amely részint a megvalósulatlan reményekből táplálkozik, részint a nem egykönnyen áttekinthető társadalmi tagozódás, átrétegződés és a meg nem valósult (vagy csalfán megtörtént) privatizáció élményéből ered. A társadalmi vagy politikai funkcióvesztés, a deklasszálódás érzése vagy félelme, illetve a nem tisztázott társadalmi különbségek „jelentése” **értékrendi válságot** is tartalmaz. S mivel a populista ideológiák pontosan ezt igyekeznek kihasználni, az emberek valami „régvolt biztonságba” próbálnak kapaszkodni, s elutasítják azt, hogy a rendszerváltás strukturális terheit nekik kelljen viselniük. Ez az egyszerre premodern és posztmodern /így például értékkonzervatív és pártfüggetlen, nemzetcentrikus és mozgalmarpárti, sikeréhes és enervált, stb./ politikai magatartás egy korántsem statikus társadalmi-tagozódási igényről szól, s pontosan ez az a dinamikus jelenség, amely a kormányzat számára ismeretlen, mi több: kezelhetetlen is, mivelhogy **áttekinthetetlen** maga a politizációs folyamat, s lényegét tekintve **megoldatlan** a valódi képviselési mechanizmus is. A kormányzatnak nincs a társadalmi struktúra átalakításáról, formálhatóságáról semmiféle, okkal kinyilatkoztatott, hitelesen fölmutatott képe. Illetve: ami van, az legfőképp csak a **plurális társadalom megteremtésének mítosza**, öndicsőítő feladatvállalása, amely tisztán formai szinten kacérkodik egy **homogenizált nemzeti identitás** kialakításának vágyával, esélyeivel is. E célból – mint azt a kormánypárti (s olykor a felhangolt kritikai tónusú ellenzéki vagy koalíciós-kisgazda) nyilatkozatok igen illusztratíván jelzik –, a kormányzat saját tevékenysége szükséges elemének tartja, hogy a piacgazdasággal szembeni védekező attitűdöket korlátozza, a remélt piacgazdaság nyerteseinek és veszteseinek konfliktusait akár a drámai éleződésig vigye, végső soron pedig a társadalom sikertelen homogenizálását követő atomizáltság kezelése érdekében azon van, hogy megerősödjön illetve önállósuljon a **politikaművelők „osztálya”**, s kiépüljön az a játéktér, amelyen a képviselési szereplőknek saját pályája lehet. Ilyetén módon ugyan a kormányzat maga is hozzájárul a társadalmi struktúra alakításához, csakhogy szempontjai nem szolidaritáson alapulnak, hanem strukturalista-pragmatikus politikai érdekeken, párt-prioritásokon és kiépített egyenlőtlenségeken.

Céлом ellenére sem törekedhetek itt a mozgó-változó társadalmi struktúra szereplőinek megnevezésére, s a folyamatban lévő elemzések elkészültéig csupán néhány jellemvonás, új szerkezeti szereplő megnevezését vállalhatom. Viszont a legszükszavúbb, sematikus elnagyolt vázlatból sem hagyhatom ki az **új technokráciát**, amelyről e hároméves időszakban alighanem kevesebbet vagy pontatlanabbul tudunk szociológiai értelemben, mint mondjuk a

szintén dinamikusan átalakuló munkás- vagy agrárszféráról. Akár a mai kormányzati munka, akár a külföldi vagy hazai tőke aktivitását nézzük, nem kerülhetjük el annak tudomásulvételét, hogy az alulról jövő szervezett ellenőrzés hiánya és a felülről jövő „központi akarat” esetenkénti bizonytalansága miatt könnyűszerrel osztódik és válik **elkülönült politikai erővé** is a középszintű gazdasági és ügyviteli érdekszféra, amely nem populáris vagy kormányzati alárendeltségben működik, hanem a kettő között feszülő profitszerzési szintek haszonélvezetéből pragmatikusan termeli ki önfenntartó energiáit. Járulékos hatalma, többé-kevésbé pártfüggetlen természete, célracionális hangoltsága és általános intézményi kötelezettségektől mentes helyzete különösen aktívvá és hatékonyá teszi ezt a strukturális csoportot, amely ha ma még nem is, holnap már bizonyosan nagyvolumenű döntések politikai megvalósíthatóságának meghatározó közege lesz. Ami ugyanis nem a hatalmi szféra hasznaként, s nem is a népesség önreprodukciójának privát szférájában halmozódik föl, az mind ki van téve annak, hogy formálisan vagy ténylegesen ez a meglehetősen nagy cselekvési szabadsággal bíró köztes szféra sajátítja ki. A technokrácia korábbi marginális helyzete mára teljességgel megváltozott, bizonyos értelemben hitbizományosai és vámszedői, nyomásgyakorló szereplői és területi aktorai lettek mind a hatalmi, mind a politikai, mind a gazdasági döntés-szférának. Ahogy a politikai hatalom is kiépítette az új bürokráciáját, éppúgy a technokrácia is, mint új végrehajtó-szakértői hatalom, elnyerte vitathatatlan (bár még korántsem végleges) helyét a társadalomban. De míg amazok abban az értelemben tekinthetők bürokratának, hogy hatalmukat javarészt tisztjük betöltésétől tették függővé, s fő funkciójuk az intézményesen kijelölt tervcélok teljesítése, autonómmá pedig sosem válhatnak, addig a technokraták viszont társadalmi tudomásulvétel és hatalmi jóváhagyás nélkül is szükségképpen elnyerték szerepüket, tehát részben függetlenek maradhattak, s érdekeik bármily parciálisak, azokat egy adminisztratív piacon és egy kapcsolati- vagy tudáspiacon érvényesíthetik. S ha a szovjet típusú társadalmat a politika uralma jellemezte a gazdaság fölött, az új technokrácia nagyban hozzájárul ahhoz, hogy e helyzet most megforduljon, s azok nyerjenek rajta igazán nagyot, akik e köztes társadalmi érintkezési tartományban tudják hosszú távra stabilizálni a maguk befolyását, koordinálni a gazdaság és a politika egyensúlyait. E célfunkcióban elsődlegesen az a preferencia-rendszer érvényesül, amely a tőke-, a kapcsolati és a hatalmi erőforrások piacán a napi igények szerint alakul, s végcélja olyanfajta hatékonyság elérése, amely nem viseltetik kímélettel, megértéssel és szolidaritással a rosszabbul pozícionált társadalmi szereplők iránt. E struktúra-alkotó réteg a tíz évvel ezelőtti végletes széttagoltságból indult, a nyolcvanas évek végén települt a gazdasági-igazgatási-politikai hatalomba. A technokrácia társadalmi megítélése eléggé megoszló, s a kormánypolitika felől sem kellőképpen definiált, jelentősége mégis nő, annak ellenére, hogy végül is semmiféle olyan nóvumot nem állít elő, amely képes lenne meghatározóan új irányokat szabni akár a politikának, akár a gazdaságnak, de mint virtuális csoport máris jelen van a politikában és a gazdaságban is. Növekvő szerepe azt jelzi, hogy a társadalom úgymond „demokratikus” átfejlődése előtt szembeszökően hiányzott e feltörekvők legitimáltsága, s most, minthogy rövidesen szinte korporatív entitásként fognak jelentkezni, jelenlétüket immár illő a gazdasági és a politikai életben egyre fontosabb szerepet elnyerőként tudomásul venni, ami persze csupán minálunk új dolog.

Mind a vállalkozók, mind pedig a technokraták növekvő aránya miatt is lényeges, hogy a politikai intézményépítés jelen korszaka nyilvánvalóan magán viseli a speciálisan kelet-európai átmenetek jegyeit. A klasszikus társadalomtörténeti fejlődésfolyamatban az intézményesedő kapitalizmust követte a liberális demokrácia, ehelyett minálunk a **liberális** elkötelezettségű és **demokratikus** célzatú **rendszerváltó program** kapott prioritást, az ehhez szükséges **kapitalista gazdasági, tulajdoni, társadalmi, politikai feltételek nélkül**. Ezért ma még alapvetően reménytelen a társadalomban gyökértelen pártpluralizmus társadalmi struktúrát kifejező/képviselő szerepét elvárni. Ez régiónk egyetlen országában sincs másként. (S emellett jól tudjuk, hogy mind a pluralista, mind a közvetlen részvételi, mind pedig a korporatív berendezkedésű

demokráciák is megszenvedik sorra, ha e rendezőelvek közül valamelyikre kizárólagosan esküsznek). Viszont, anélkül, hogy bizonyos kormányzati köröket közvetlenül tennénk felelőssé a politikai átmenet természetét, mechanizmusait, céljait illetően, kénytelenek vagyunk tapasztalni, hogy a politikai pluralizmus az átmenet első három évében félreérthetetlenül paternalista jelleget öltött. A **paternalista pluralizmus és a főkegyúri joggyakorlás** összetévesztése a többpárti demokráciával – amellet, hogy regionálisan általános természetű jelenség –, kétségtelenül az Antall-kormányzat egyik alapvető anomáliájának nevezhető.

A rendszerváltozás előestéjén a politikai várakozásokban annyi mindenképpen körvonalazódott, hogy optimális esetben a társadalom tagoltságát a politikai szféra talán képes lesz **visszatükrözni**, s nem csupán az „elit/tömeg” dimenzióban, hanem a strukturálisan osztott, belsőleg is mozgásban lévő társadalom sokszínű megjelenítőjeként. Az átmeneti időszak politikai irányítási gyermekbetegségei azonban idült szervezetrendszeri problémákká váltak, legfőképp a polgárosodás kérdésében. Stabil szerepű történeti polgárság és alulról-belülről kiépült gazdasági-társadalmi kontroll nélkül az önkorlátozásra nemigen hajló **állam** egyértelműen **a társadalmat helyettesítő szerepkört vállal magára**, fölerősítve a régi állami és kormányzástechnikai kényszereket, s mellékes szerepbe szorítva az új politikai berendezkedés létrejöttét alapvetően elősegítő civil társadalmat. Emiatt könnyen kialakul és állandósul az állam intézményi struktúrájának társadalom fölé emelkedő szerepköre, vagyis valamiféle „privatizált közhatalom”, amelyet még a gazdaságban kiugróan magasra szökött vállalkozók érdekképviselői köre sem tud opponálni. A politikai döntérendszerben a **függőségi szálak egyirányúsága és személyes térbe kerülése** ismét **totálissá** teszi az állami beavatkozás lehetőségét, a politikai és gazdasági klientúra kiépítését, a kiszolgáltatottság növekedését és az érdekérvényesítés atomizálódásának feltételeit. /Erről bővebben lásd Csanádi 1993/.

Összefoglalásként elmondható, hogy a rendszerváltás első demokratikusan választott kormánya a politikai pluralizmus körülményei között elmulasztotta a társadalom várható átstrukturálódásának tervezését, a szükséges politikai intézmény- és feltételrendszer biztosítását, amellyel egy negatív trend kezdetét segítette elő. A kormányzat csak formai-intézményi szinten nyúlt hozzá a privatizáció megvalósításához, s e téren legfőképp néhány piaci engedmény fűződik tevékenységéhez, amelyet egyébként is az ellenzéki opposíció dacára próbált jogi folyamatba erőltetni. Nem múlt el a politikai hatalom kiterjesztésének veszélye, s nem teremtdődött meg a nyugati demokráciákra legalábbis formálisan jellemző gazdaság és politika intézményes elválasztása sem. E két strukturális alrendszerben a társadalmi és a hatalmi-politikai szerepek meghatározatlanok, az érdekek formalizálatlanok maradtak, tovább élnek tehát abban az áttekinthetetlen intim szférában, amelyben korábban is kiteljesedtek. Ismét esélye van a politikai döntéshatalom túlcentralizálásának, a puccs-szerű döntéshozatalnak, az ennek megelőzését szolgáló politikai ellensúlyok tudatos mellőzésének, valamint annak, hogy a társadalmi makrostruktúra a korlátatlan politikai és piaci érdekeknek rendelődik alá. Viszont sem a politikai tagoltság tervszerű alakítása, sem a piaci racionalitások formálása, sem pedig a társadalmi törekvések átlátása nem volt és nem is lett vállalt feladata a rendszerváltás első demokratikus kormányának. A társadalom nagyobb hányadának tényleges deklasszációja, státuszvesztése negatív trendként járul hozzá a társadalmi jólét, a feltörekvés esélye és a közjó kialakításához. Megnevezhető ugyan kisszámú társadalmi csoport, amelynek a rendszerváltás a státusz-öntudat megformálása szempontjából egyértelműen pozitív élménye lett, a korábbi makrostruktúra nagyobb egységei azonban kényszerűen élik át jövőjükkel kapcsolatos reményeik lehetetlenülését. Mindez a korábbinál, az ismertnél jóval merevebb társadalom felé vezető úton megtett első néhány lépés csupán. Az egyes rétegjellemzők elmaszatolódása, a társadalomszerkezet megbolydulása ellenére továbbra is várat magára a társadalomkutatási feladat, a mélységi megközelítés.

Jegyzetek:

A társadalmi makrostruktúra „feltáránál” már első közelítésben abba az akadályba ütközünk, hogy napjaink jelenségeinek /mint az új állambürokrácia kiépülése, a munkanélküliek sokszorozódása, a technokrácia talpraállása, az újjgazdagok előretörése, stb./ elemzésére nem igazán rendelkezünk megfelelő eszköztárral, mércével és tájékozottsággal. Pontosabban: felmérések és felmérők most is vannak, ám a hitelt érdemlő statisztikák rendre kiegészülnek olyan szerzői mentegetőzésekkel, amelyek legalábbis puhítják, ha nem teszik éppen semmissé az összegzések jelentéstartományait. /Példaként hivatkozni lehet itt Andorka Rudolf társadalmi struktúra-elemzéseire vagy a KSH legutóbbi (1993-as) társadalmi tagozódás és mobilitás-vizsgálatára/.

A mai magyar társadalom nagyszerkezetének illetve szerkezeti elemeinek, szereplőinek leírásakor a szakszerű analízisek évek óta megállapítják, hogy meglehetősen szétfolyóvá vált a társadalmi-gazdasági státusok többsége, hogy nagyszabású átalakulásban van a munkamegosztás rendszere, hogy a hierarchikus struktúrák és behatárolható kapcsolatrendszerek mellett és mögött napra nap megváltoznak a piaci szerepek, hogy elillannak a kiépített személyi kapcsolati tőkék és a fölhalmozott pozíció-előnyök, módosul a kommunikatív tér, átalakulnak az értékrendek, párhuzamos szerkezetek állnak föl és kezdenek egymásra hatni, s így tovább. Ezért ezen egyetlen kutatáson belül csupán rész-jelenségeket fogalmazhatunk meg az **átalakuló rendszerről** illetve annak amorf elemeiről.

További elemzéses technikai nehézség, hogy a társadalom nagyszerkezetének megrajzolására fölöttébb alkalmatlannak tetszenek, vagy legalábbis gyanúsán pártállaminak tűnnek a marxista osztály-kategóriák /mint a munkásosztály, a magáért- és magánvaló osztály, a szövetkezeti parasztság, az ipari proletariátus, a (szövetséges) értelmiség, stb./. Ezeket jobbra nem is tartottuk már megfelelőnek a hetvenes-nyolcvanas évektől, annak ellenére, hogy mint szociológiai fogalmak, rendületlenül léteznek mindaddig, amíg újabbakkal föl nem váltjuk őket. Ráadásul az a **kormányprogram**, amelyhez itt most a változások irányát mérhetjük, ugyancsak csínján bánik e múlt-rendszerbeli terminológia használatával. Tartózkodnunk illik tehát az osztályelemzések szakszókincsétől. Cserében azonban ki kell fejteni, mely társadalmi csoportozatokról beszélünk, s melyekről nem, melyeket tartjuk kiemelésre szükségesnek, s melyekről hallgatunk a kellő adatok hiányában.

A mai magyar társadalom nagy egységeinek, alrendszerének körvonalazásakor mindenképpen ingoványos talajra tévedünk. Nem először: a kortárs társadalomtudomány hazai gondolkodói közül is számosan fáradoztak azon, hogyan lehetne a korábbi teorikusan merev osztályhatárokat meglazítani, a köztük átvezető ajtókat nyitva hagyni, vagy e határok puhaságára, a társadalmi identitások rejtett tagoltságára hivatkozva végképp érvénytelennek mondani a korábbi hivatalos makrostruktúra-képet, a „munkás-paraszt-értelmiségi” szentháromságot. Az elmúlt másfél évtizedben, szakmai viták és közéleti megnyilatkozások alkalmával a magyar struktúra-kutatók java része eltérő szerkezeti elemekről érkezett: az osztályok mellett hol rétegekről, hol foglalkozási csoportokról vagy munkajelleg-csoportokról beszéltek, esetenként „szubkulturákról”, „orientációcsoportokról”, „státuscsoportokról”, „interakció-csoportokról” vagy „alrendszerekről” érkeztek, s ezek „horizontális vagy vertikális mobilitásáról”, „szubjektív mobilitásáról” készítettek többé-kevésbé reprezentatív pillanatfelvételeket a társadalom strukturális egységeit, s az ezekhez tartozást átélő egyéneket illetően. Továbbá számos nyugatról importált társadalom-szerkezeti modell is ismeretessé vált (elegendő itt utalni az életmód- vagy életstílus-modellek, a szubkulturális szerkezetek kortárs elméleteire), ám ezek „átemelése” módszertanilag bonyolalmas megoldás, s nem is okvetlenül vezet közelebb célunkhoz. Elvileg lehetne ugyan egyik vagy másik elemzési módszert alkalmazni, de az amőba-szerűen mozgó és változó társadalmi alakzatot igazán egyikkel sem lehet hitelt érdemlően megközelíteni.

Elemzésemben **feltörekvőknek** a társadalmi helyzetváltoztatásban tudatosan, cselekvően részt vevők jelentősebb körét nevezem, a lojális alárendeltséget és a magabiztos karriertervezést önként vállalók, valamint a kényszerű társadalmi státusvesztésből „előre menekülők” típusát. Általánosabb értelemben persze minden horizontális mobilitást ide számítok, ha a rendszerváltozással való összefüggése nyilvánvaló.

A **társadalmi makrostruktúra**, avagy a nagyrendszer fogalmával a társadalmi tagozódás egészét jelölöm, amelybe beletartozónak vélem a társadalom minden alrendszerét, csoport-alakzatát, osztályát

vagy rétegét, s mindezeknek egymással kialakított formális és informális viszonylatát. A **rendszer-változás** pedig az átmenet rítusait jelenti szótáramban, vagyis egy korántsem lineáris vagy szabályos kor-szakasz; ebben három párhuzamos folyamat körvonalazódik: először a társadalmi elkülönülés, a leválás valamiről (ami a társadalmi többség számára időben 1989-től 1991-ig tart), ezt követi egy „sem régi – sem új” állapot, amely elkerülhetetlen küszöbállapotot, határhelyzetet hoz (ez a ‘90-es év nyarától indul és szerintem 1992-ig tart, de igazi csúcspontja a taxis-blokád és az azt követő időszak), s a folyamat végén megtörténik egy új és feltételezetten jobb állapot megteremtése, amely mind politikai, mind társadalmi közérzeti szempontból értelmesebb, hatékonyabb, élvezetesebb és igazságosabb lehet a réginél (ez az időszak a remények szintjén már ‘91-ben is megfogalmazódik, de megvalósulása a messzi jövőbe elnapolt).

E felfogásban a **változásnak** az ad értelmet, hogy pozitív, *értéktételezett* célja van, ám vele jár az a veszélyforrás, hogy a sehol sem rögzített folyamat sehol sem áll meg, közben a „régis rendszer elemeinek” elkülönülése folytonos marad, s ezt az új rendszer permanensen támogatja, tehát mindegyre új, énközpontú elitek jönnek, akik fölhatalmazva érzik magukat az „ancien régime”-mel való szembenállásra, s akik mint a „ma urai”, háttérbe szorítják a „tegnap hatalmasait”, tartósítva a mindenkori változást, mint osztársadalmi érdeket és célt. A társadalmi makrostruktúrában végbement változást ezért elsődlegesen az elitváltozással, a politikai ügyintéző garnitúra cseréjével, a hatalmi bürokrácia színváltozásával, a vállalkozó, a menedzser és a technokrata réteg-elemek fölbukkanásával lehet jellemezni, amellet, hogy tudomásunk van az értelmiségi, az agrár-munkás és az ipari munkás nagycsoportok horizontális mozgásáról és pályamódosításairól is – de arányaikról, s egy új struktúrák megalapozó stabilizálódásukról ma még nincsenek hitelt érdemlő adatok. Nem vállalhatom, hogy például a most folyó elit- és nomenklátúra-kutatások előzetes elemzéseit vagy a változó munkaerőgazdaság és a megizmosodott bankrendszer térszerkezetét is fölvezoljam. Nem tárgyalom tehát a pártállami társadalomtörténet hosszú korszakában meghatározónak tekintett osztályok, rétegek, stb. helyzetváltozását sem. Csakis az új tendenciát sejtető néhány társadalmi elemet nevezem meg. Korainak tartom azt is, hogy a társadalom egyes alrendszerének, a társadalmi tagoltság csoport-szintű szereplőinek egymásközi konfliktusait elemezzem, bárha ezek fennállása nyilvánvaló. Elemző szempontomhoz Sorokin és Lenski modelljeit, közelítésmódomban pedig Gombár Csaba – nyolcvanas évek elején kifejtett – szociálintegratív álláspontját tekintetem mérvadónak. Elemzésemben fölhasználtam a Pénzügykutató RT Korridor – Politikai Kutatások Központja szervezésében folytatott politológiai vitákat és a szempontjaim kialakításához kapott segítséget ezúton is köszönöm a kutatóműhely tagjainak.

Nemcsak az elit-vizsgálatokhoz való viszonyomat, hanem a struktúra-elemzéseket is figyelembe kellett volna vegyem. Ezt válogatva tettem csupán, tisztában lévén azok eltérő szempontjaival és „iskoláival”. A társadalomszerkezet változásait Andorka /1992/ a hatvanas évek végétől datálja, a kettős gazdaság kiépülésével és elterjedésével magyarázza: a második gazdaság a tényleges és a potenciális vállalkozók kialakulásának terepe lehetett, de átformálódott a társadalmi hierarchia csúcsa is, szélesedett az elit, másik oldalon viszont vastagodott a szegényedők köre, nagyban növekedett az elidegenedés /dezintegráció/, s rontotta az élet minőségét az önértékelés és a szocializáció gyakori és tömeges kudarca is. Mindez összefügg a politikai attitűdökkel és jövőképekkel is, de nincs közvetlen kapcsolatban a pártválasztással. Ugyanő /1993/ a „társadalmi miliók” és életstílusok elemzésével jelentős rétegváltozásokat ír le a magánvállalkozók, a felső- és alsóvezetők, illetve a szakképzetlen mezőgazdasági és ipari munkások és az alsószintű szellemi alkalmazottak körében. Kiemeli az önállók és a paraszti rétegek heterogenitását, illetve a fokozódóan hátrányos helyzetbe szoruló nyugdíjasok, eltartottak, parasztok és szakképzetlen fizikaiak tömegének növekedését, perspektíváik és önértékelésük összefüggését az iskolázottsággal, a térbeli hovatartozással.

Kolosi Tamás a lakosság kétharmadának romló, egyharmadának javuló helyzetét fogalmazza meg, a legjobban keresők már hétszer annyit keresnek, mint a legrosszabbul keresők, huszonöt százalékra nőtt a létminimum alatt élők aránya, a lakosság kétharmada az átlag alatt él, a középrétegek lecsúszófélben vannak. Mintegy tízezer tőke-tulajdonos mellett 600-700 ezer vállalkozó van, 700 ezernél több munkanélküli, az agrár-szektorból él mintegy tíz százalék.

Az 1994-es KSH-elemzések szerint a szellemi foglalkozásúak rétege stagnál, generációs váltás figyelhető meg, a közép- és felső rétegek részesei lettek az elitcserének, minden rétegből erőteljes az

önálló vállalkozói réteg felé áramlás (1992 végén ez az aktív keresők 17,4 %-a volt), s főképpen ott sikeres, ahol két generációra visszanezve középrétegbeli, kulturális tőkét hordozó körülmények vagy családi szférában megmaradt privát tulajdon segítettek a mai újrakezdésben. Az adatok sokszoros árnyaltsága persze ennél tagoltabb társadalmi szerkezetet jelez, de pontos arányok megrajzolására még ezek alapján sem vállalkozhatok. Gyakori, hogy elvont, teorikusan leképezett makroegységekről készülnek adatfelvételek, máskor a makrostruktúrát a mikrostruktúra összetételéből képezik egyes kutatók, holott az más minőség. Kutatásom során megpróbáltam óvakodni a makrostruktúráról elkészíthető madártávlati felvételek komolyan vételétől, amiként a békaperspektíváktól is.

E dolgozat kereteit meghaladná a megváltozott társadalmi státusok rendszeres elemzése vagy a makrostrukturális elmozdulások érzékeltetése. Tartózkodom ettől azért is, mert célom a korszakosan jellemző társadalmi feltörekvés elemzése, nem pedig a struktúraalakulás taglalása, amelyet számos kollégám szakértő figyelemmel kísér.

Hivatkozott és fölhasznált szakirodalom

- Amin, Samir** /1991/ A la périphérie: fin de la libération nationale? In *Le Grand Tumulte? Les mouvements sociaux dans l'économie-monde*. Ed. La Découverte, Paris. 104-152.
- Andorka Rudolf** /1992/ Megelégedettség öt közép- és kelet-európai országban. In *Átéptés alatt. Századvég-MHB-Szonda IPSOS*, Budapest, 88-94.
- Andorka Rudolf** /1992/ A magyarországi és finnországi hosszú távú társadalmi fejlődés jelzőszámok idősorai alapján. *Szociológiai Szemle*, 1991:35-58.
- Angelusz Róbert – Nagy Lajos Géza – Tardos Róbert** /1988/ *Szembenézés a munkanélküliséggel*. MKI Tanulmányok, beszámolók, jelentések XX/6. Budapest, 32 p.
- Antall József** /1990/ *miniszterelnöki kormányprogram* ismertetése.
- A rendszerváltás programja, SZDSZ**. SZDSZ kiadványa, 1989. Budapest, 169 p.
- Arrighi, Giovanni** /1991/ Siècle du marxisme, siècle de l'Amérique: formation et transformation du mouvement ouvrier mondial. In *Le Grand Tumulte?*, ld. Amin, 56-103.
- A váltás rendszere**. /1992/ *Tanulmányok a kormány politikájáról*. Politikai Tanulmányok Intézete Alapítvány, Budapest. 199 p.
- Bánfalvy Csaba** /1989/ *A munkanélküliség*. Magvető, Gyorsuló idő, Budapest. 233 p.
- Bihari Mihály** /1991/ Rendszerváltás és hatalomváltás Magyarországon. In *Magyarország Politikai Évkönyve*, 33-47.
- Bihari Mihály** /1992/ Rendszerváltás és politikai berendezkedés Közép- és Kelet-Európa néhány országában. In Fischer András – Levendel Ádám szerk. *Átéptés alatt. Századvég-MHB-Szonda IPSOS*. Budapest, 57-68.
- Bíró Zoltán** /1993/ Ké a rendszerváltás, és kié lesz az ország? In *Elhervadt forradalom*. Püski, Budapest, 69-72; ugyanitt *Elmaradt konszenzusok*, 104-113.
- Bozóki András** /1991/ A magyar átmenet összehasonlító nézőpontból. *Valóság*, 8:16-33.
- Bruszt László – Simon János** /1992/ A nagy átalakulás. Elméleti megközelítések és állampolgár vélemények a demokráciáról és a kapitalizmusról (1989–1990). *Politikatudományi Szemle*, 1:75-98.
- Csanádi Mária** /1993/ Rendszer-függőségeink: A párt-állam működésének és összeomlásának hatása az átalakulásra Magyarországon. *Kandidátusi értekezés*, 178 p.
- Csanády András** /1993/ *Az átalakulás határjai*. Kézirat, MTA PTI, Budapest, 11 p.
- Csepeli György – Kolosi Tamás – Neményi Mária – Örkény Antal** /1992/ A gazdagság és a szegénység okaira adott magyarázatok rejtett normatív szempontjai Magyarországon. *Szociológiai Szemle*, 3:21-41. On-line: <http://www.mtapti.hu/mszt/19923/csepeli.htm>
- Darnton, Robert** /1987/ *A Lúdanyó meséi. A nagy macskamészárlás*. Akadémiai, Budapest, 125-173.
- Demokratikus átmenetek**. /1991/ Szoboszlai Gy. szerk. *A Politikatudományi Társaság Évkönyve*. Budapest, 238 p.
- Descola, Philippe** /1993/ Az oksági magyarázat. In Descola – Lenclud – Severi – Taylor: *A kulturális antropológia eszméi*. Századvég, Budapest, 13-74.
- Elias, Norbert** /1987/ *A civilizáció folyamata*. Gondolat, Budapest, 862 p.
- Erős Ferenc** /1993/ *A válság szociálpszichológiája*. Tanulmányok. T-Twins Kiadó, Budapest, 251 p.

- Fitoussi, Jean-Paul – Szpiro, Daniel** /1983/ *Politique de l'emploi et reduction de la durée du travail*. Florence, European University Institute. EUI Working Paper No. 48., 31 p.
- Fritz Tamás** /1993/ A magyar parlamenti pártrendszer jellemzése és tipizálása. *Kandidátusi értekezés részlete*, kézirat, Budapest, 24 p.
- Gazsó Ferenc** /1993/ Elitváltás Magyarországon. *Társadalmi Szemle*, 5:16-26.
- Gunder Frank, André** /1991/ Les mouvements sociaux dans l'histoire récente. In *Le Grand Tumulte?* Id. Amin, 153-202.
- Hárs Ágnes** /1992/ A nemzetközi migráció néhány problémájáról. Szakirodalmi áttekintés. *Szociológiai Szemle*, 2:103-137.
- Hirschman, Albert** /1986/ *Vers une économie politique élargie*. Ed. de Minuit, Paris. 112 p.
- Jávor István – Rozgonyi Tamás** /1992/ Gazdasági válság és elmozdulás. A vállalkozói szféra szervezeti kiépüléséről és az állami és szövetkezeti szektor válságáról. In *LELTÁR*, MTA Társadalmi Konfliktusok Kutató Központja, Budapest, 7-12.
- Kaes, René** /1966/ Comportements et représentations culturelles chez les ouvriers: perspectives de recherche et résultats. In Chombart de Lauwe et al. ed. *Images de la culture*. Les Editions Ouvrières, Paris. 81-89.
- Kalleberg, Arne L.** /1992/ Foglalkozási viszonyok és munkaattitűdök Magyarországon és az Egyesült Államokban. *Szociológiai Szemle*, 1:23-43.
- Kéri László** /1991/ *Összeomlás után*. Kossuth, Budapest, 159 p.
- Kertesi Gábor – Sziráczi György** /1983/ A munkaerőpiac átstrukturálódása Magyarországon. Szociológiai Kutató Intézet, Értékszociológiai Műhely, *Műhelytanulmányok*. Budapest, 63 p.
- Kolosi Tamás – Szelényi Iván – Szelényi Szonja – Bruce Western** /1991/ Politikai mezők a posztkommunista átmenet korszakában. *Szociológiai Szemle*, 5-35.
- Kolosi Tamás** /1993/ Kétharmados társadalom. /Bossányi Katalin interjúja/. *Társadalmi Szemle*, 11:12-23.
- Kopátsy Sándor** /1993/ Úttévesztés. *Társadalmi Szemle*, 5:27-36.
- Kovács Éva – Tóth István János** /1992/ Ki mit mondott 1990-ben? Választási pártprogramok tartalom-elemzése. *Politikatudományi Szemle*, 1:99-123.
- Laky Mihály** /1991/ Az infláció leküzdésének nem kormányzati módszerei. *Szociológiai Szemle*, 103-109.
- Lázár Guy** /1992/ A kormány tevékenysége a közvélemény-kutatások tükrében. In *A váltás rendszere*. Politikai Tanulmányok Intézete, Budapest, 179-199.
- Ledru, Raymond** /1986/ *Sociologie du chômage*. Paris, PUF. 124 p.
- Lengyel László** /1993/ Emelkedés és hanyatlás. 2000, július, 3-15.
- Lepage, Henri** /1980/ *Demain le libéralisme*. Inédit, Paris. 576 p.
- Makó Csaba – Gyekiczky Tamás** /1990/ Some Socio-Economic Aspects of Unemployment. In *Almanach*, Institut of Sociology, Hungarian Academy of Sciences. Budapest, 19-36.
- MDF programja** /1989/ Az MDF kiadványa.
- Micklewright, John** /1992/ A magyar munkanélküli-ellátás. *Európai Fórum*, 1:36-55.
- Mossé, Eliane** /1985/ *Les riches et les pauvres*. Ed. du Seuil, Paris. 252 p.
- Papp Zsolt** /1982/ Struktúra és identitás; a társadalmi integráció típusairól. In Várnai Györgyi szerk. *Rétegződés-modell vizsgálat I., Elméletek és hipotézisek*. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet, Budapest, 83-92.
- Pataki Ferenc** /1993/ *Rendszerváltás után: társadalomlélektani terepszemle*. Scientia Humana, Budapest, 222 p.
- Pugliese, Enrico** /1989/ A munkanélküliség három formája. *Szociológiai Figyelő*, 3:168-176.
- Róbert Péter – Sági Matild** /1992/ Amikor a sokkal jobb még mindig rossz. Szubjektív társadalmi helyzet Magyarországon nemzetközi összehasonlításban. *Szociológiai Szemle*, 2:15-38.
- Sárközy Tamás** /1992/ A privatizáció. In *A váltás rendszere*. Politikai Tanulmányok Intézete, Budapest, 47-56.
- Schlett István** /1990/ Tradíciók, modellek és körülmények. A politikai tagoltság determinánsai Magyarországon. *Világosság*, 6:401-409.
- Sik Endre – Kelen András** /1986/ Az „örök” kaláka. / *A társadalmi munka szociológiája*. Gondolat, Budapest, 318 p.
- Somlai Péter** /1989/ Ördög a falon. /*Kézirat*/ Budapest, 9 p.
- Szabó Ildikó** /1991/ Az ember államosítása. *Politikai szocializáció Magyarországon*. Tekintet Könyvek, Budapest, 166 p.
- Szabó Ildikó** /1993/ *A megtanulhatatlan rendszer*. Kézirat, Budapest, 147 p.
- Szabó Miklós** /1992/ Akadozó rendszerváltás. In *A váltás rendszere*. Politikai Tanulmányok Intézete, Budapest, 9-32.
- Szalai Erzsébet** /1991/ A hatalom metamorfózisa. Valóság, 6; valamint in: *Útelágazás*. Pesti Szalon – Savaria Univ. Press 1994.

- Szalai Erzsébet** /1992/ A hatalom szerkezete Magyarországon a politikai rendszerváltás után. *Politikatudományi Szemle*, 2:19-40; valamint in *Útelágazás*.
- Szelényi Iván** /1992/ *A régi hipotézisek és a mai közép-európai társadalmi valóság*. Új előszó a „Harmadik út? Polgárosodás a vidéki Magyarországon” kötethez. Akadémiai Kiadó, Budapest, 12-19.
- Szeljunyin, Vaszilij** /1989/ *Gyökerek*. Európa, Budapest. Mérleg könyvek. 106 p.
- Szigeti Péter** /1993/ Politikai tagoltság és parlamenti erőviszonyok a parlamentáris rendszerben. In Balogh István szerk. *Törésvonalak és értékválasztások*, MTA PTI, Budapest, 62-69.
- Szoboszlai György** /1990/ Politikai tagoltság 1990. *Társadalmi Szemle*, 8-9:18-31.
- Szoboszlai György** /1994/ A választási rendszer hatása a politikai tagoltságra. In Balogh István szerk. *Törésvonalak és értékválasztások*, MTA PTI, Budapest, 47-62.
- Tamás Pál** /1992/ A tudáselitek funkcionális átrendeződése a poszt-államszocializmusban. *Szociológiai Szemle*, 3:57-70.
- Tamás Pál** /1992/ Átépítés alatt. In Fischer András – Levendel Ádám szerk. *Átépítés alatt*. MHB–Századvég–Szonda IPSOS, Budapest, 10-26.
- Tardos Róbert** /1982/ Gazdasági alkalmazkodás az aktív keresők körében. *TK Tanulmányok, beszámolók, jelentések*. Budapest, 74 p.
- Tóka Gábor** /1992/ A kakukk fészke. Pártrendszer és törésvonalak Magyarországon. *Politikatudományi Szemle*, 2:123-159.
- Torkos Veronika** /1992/ A területi elmaradottság értelmezése és új jelenségei. In: *LELTÁR*, MTA Társadalmi Konfliktusok Kutató Központja, Budapest, 25-31.
- Tóth István György** /1991/ A társadalmi (elosztási) igazságosság problémája. *Szociológiai Szemle*, 151-171.
- Tőkés Rudolf** /1991/ Hungary's New Political Elites: Adaptation and Change, 1989–1990. In: Szoboszlai Gy. szerk. *Democracy and Political Transformation. Theories and East-Central European Realities*. Politikatudományi Társaság, Bp. 226-286.
- Wallerstein, Immanuel** /1991/ Histoires et dilemmes des mouvements antisystémiques. In *Le Grand Tumulte?* Id. Amin, 10-55.

Állapotrajzomat az **OTKA T 4582** számú kutatási támogatása segítségével készíthettem el. E formájában csupán alkalmi összegzés, amelynek kidolgozott változata kötetnyi terjedelemben kiadás előtt áll. A struktúrára vonatkozó rész megjelent **Rendszerváltoztatás és makrostruktúra** címen a Várnai Györgyi szerkesztette *Kormány a mérlegen. A magyar kormányzat 1990–1994*. Korridor, Budapest, 1994:54-77. kötetben. A Korridor akkori vitakörének azóta is hálás vagyok a külön tanulmánykötetet is megérdemlő érdemi vitákért és a légkörért, amelyet ebben a vita-nélkül-való rendszerváltozásban mégis meg tudtak valósítani.